

Міністерство освіти і науки України
Донбаська державна машинобудівна академія (ДДМА)

О. П. Кваша

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ ДЕМОКРАТІЇ
Конспект лекцій

Краматорськ
ДДМА
2019

Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Історія та теорія демократії» для підготовки фахівців за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти, для спеціальності 052 «Політологія», освітня програма «Політологія».

Розробник:

_____ О. П. Кваша, канд. політ. наук, доцент.

Погоджено з групою забезпечення освітньої програми:

Керівник групи забезпечення:

_____ О. П. Кваша, канд. політ. наук

Розглянуто і затверджено на засіданні кафедри філософії та соціально-політичних наук, протокол № 1 від 27.08.2019

В. о. завідувача кафедри:

_____ О. П. Кваша, канд. політ. наук

Тема 1. Демократія як принцип організації суспільства.

1. Багатоманітність тлумачення демократії. Загальні принципи та основні критерії демократії.

В сучасній науковій літературі термін “демократія” має декілька тлумачень. Його основоположне визначення пов’язане з етимологією (походить від грецьких слів *demos* - народ, *kratos* - влада) - народовладдя

Тлумаченню демократії як народовладдя відповідає вислів американського президента А. Лінкольна «правління народу, обране народом і для народу». Отже, принцип народовладдя дає підстави трактувати демократію як форму політичної організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державними справами.

В широкому розумінні *демократія* - це форма організації й діяльності політичних і соціальних структур, будь-яких колективів, що забезпечує активну участь їхніх членів у прийнятті рішень за більшістю та здійсненні усіх заходів. В даному контексті мова йде про партійну, профспілкову, виробничу демократію тощо.

Різноманітність підходів дозволяє розглядати демократію як:

- систему функціонування розвитку суспільства загалом;
- спосіб ведення суспільних справ і критерій оцінки процесів, що відбуваються в суспільстві;
- форму державного врядування і державного устрою;
- політичний режим;
- тип політичної системи;
- ідеал суспільного устрою та відповідний йому світогляд;
- сукупність певних процедур і технологій організації влади;
- різновид ідеології; соціальний і політичний рух за народовладдя,
- здійснення демократичних цілей та ідеалів;
- тип політичної культури, а також процес всезагального вдосконалення і пошуку нових форм суспільної ідентичності.

Теоретичні підходи до сутності демократії умовно можуть бути поділені на нормативні та реально-інституційні (емпіричні).

Нормативні підходи ґрунтуються на розумінні демократії як ідеалу суспільно-політичного устрою, що прагне забезпечити свободу, рівність, справедливість, добробут усіх членів суспільства. Популярність демократії в сучасному світі базується на її ціннісному наповненні. Недоліком даного підходу є ідеалізація демократії та відірваність від політичної дійсності. Реально-інституційний підхід вимагає досліджувати демократію як політичну реальність, яка має конкретні форми політичної практики.

Важливе теоретичне і практичне значення має питання про критерії демократії. Загальноприйнятими і найбільш важливими серед них є:

- народний суверенітет, виборність, рівність,
- влада більшості,
- поділ влади, гласність,
- плюралізм, контроль за владою,
- наявність фундаментальних прав і свобод людини,
- управління і самоуправління.

Від цього залежать оцінки зрілості демократичного розвитку суспільства.

Визнання суверенності народу як єдиного джерела влади в державі є найпершою ознакою демократії.

Верховна влада народу потребує юридичного визнання та відповідного інституційного оформлення.

Народний суверенітет знаходить свій вираз у поєднанні форм прямої та представницької демократії:

- участі громадян у розробці і прийнятті рішень через народні ініціативи,
- референдуми і плебісцити, також реалізується через участь у виборах і делегуванні представницьким і виконавчим структурам владних повноважень.

Принципи демократії

Виборність - це процес участі народу у створенні органів влади.

Вибори мають бути:

- регулярними (відбуватися через визначені законом періоди часу),
- загальними (в них беруть участь усі без винятку групи населення),
- чесними і конкурентними.

Чесність виборів забезпечується наявністю механізмів, які створюють бар'єри для виборчих махінацій і підтасування: рівні фінансові можливості, однаковий доступ до засобів масової інформації, громадський контроль за ходом виборів та підрахунком їх результатів.

Конкурентність забезпечується наявністю багатопартійної системи, гарантованими можливостями для політичних партій, громадських організацій, груп і окремих громадян вільно виставляти і підтримувати своїх кандидатів та контролювати хід голосування і підрахунку голосів.

Політична рівність залишається важливим принципом демократії. За умов існування в ліберальному суспільстві соціально-економічної нерівності практично неможливо забезпечити однаковий для всіх рівень життя. Однак демократія гарантує політичну рівність усіх перед законом, гарантує активне і пасивне виборче право, можливість приймати активну участь в політичному і суспільному житті країни. В сучасних демократіях політична рівність передбачає також свободу створювати політичні партії та інші організації для відображення волі громадян, свободу думки, право на інформацію і на участь в конкурентній боротьбі за обіймання державних посад.

Принцип більшості визначає обов'язковим рішення, за яке віддала свої голоси більшість тих, хто брав участь у голосуванні. Рішення, прийняте внаслідок публічного обговорення шляхом зіставлення альтернативних пропозицій є найбільш виваженим і раціональним при гарантуванні прав меншості на опозицію.

За відсутні наведених вище принципів державний лад не може вважатися демократичним.

Демократія не позбавлена вад, недоліків, але демократія - це явище, яке постійно розвивається і вдосконалюється, на противагу іншим типам суспільного регулювання вирізняється здатністю до саморозвитку і збереження внутрішньої рівноваги через певні характеристики:

- *масова свідомість демократичної більшості країни, відповідна демократична політична культура.* Таким чином, вплив на розвиток

політичного процесу мають електоральна поведінка виборців, розгортання політичних дискусій, плюралізм і незалежність ЗМІ тощо;

- *сформований чисельний «середній клас»*, зорієнтований на підтримку поміркованих політиків, а не ідеологічно забарвлених фанатиків, діяльність яких може привести до не прогнозованих деструктивних наслідків;

- *перевірені часом механізми конструктивного вирішення суперечливих питань, розв'язання конфліктів* (механізм стримувань та противаг, чергування партійних коаліцій при владі, легальна діяльність опозиції, незалежність судової системи тощо).

Демократія має свої чіткі критерії, їх кількість величезна і виявити їх з точністю досить важко. Найбільш очевидні та беззаперечні **критерії демократії наступні:**

- воля народу на ділі є вищим законом країни, суспільства і держави;
- права і свободи громадян є центральним пунктом, на який орієнтуються всі інститути громадянського суспільства і держави, і реалізуються повною мірою;
- загальне благо, мир, благополуччя, щастя громадян є найвищими цілями суспільства і всіх його інститутів;
- функції управління та самоврядування раціонально розподіляються між інститутами громадянського суспільства, одне з яких - держава. (більшість питань організації людського життя перебуває у віданні самих громадян);
- межі політичної влади зводяться до необхідного мінімуму вона поділена на декілька гілок, кожна з яких відносно незалежна один від одного при повній залежності від народу та громадянського суспільства.
- владні повноваження в країні розподіляються таким чином, щоб гарантувати справжню демократію і пом'якшити тягар населення з несення витрат на утримання влади. (значна частина делегованих громадянами державі повноважень залишається у веденні районів, областей республік, і лише те, що стосується інших країн і народів, перебуває у віданні федеральних властей);
  - обов'язкові виборність і змінюваність всіх без винятку державних посадовців і стислість терміну їх мандатів.
  - всі інститути влади формуються на основі волевиявлення громадян, шляхом загальних і прямих виборів при таємному голосуванні за участю конституційної більшості виборців. (громадяни мають і практично реалізують право відкликання представників, обманним шляхом проникли в структури влади, які втратили зв'язки зі своїми виборцями, а також не виправдали наданого їм довіри);
  - постійне усвідомлення державам та його посадовими особами того, що їх головним покликанням є захист прав і свобод громадян, забезпечення їх безпеки. Держава для народу, а не народ для держави. (Втрати громадян діями державних посадових осіб та інститутів, відшкодовується за рахунок коштів самих винуватців чи бюджету відповідних інститутів і ні в якому разі не з загального бюджету країни);
  - верховенство закону - в суспільстві і державі правлять не люди, а правовий закон, єдиний для всіх громадян;
  - рівноправність громадян, відсутність різких контрастів в їхньому життєвому рівні. (Відмінності обумовлюються тільки лише ступенем трудової активності людей і її результативністю. Оплата праці державних

посадових осіб визначається середньої заробітної: платою в керованій ними сфері життя)

- різноманіття політичних сил, без штучних перешкод і обмежень з боку держави беруть участь у соціально-політичному житті і відстоюють інтереси представляються ними груп населення.

Тільки взяті в сукупності, ці критерії забезпечують демократію. Відсутність хоча б одного з них робить життя менш демократичною. Реалізуються ж ці критерії через широку систему політичних інститутів демократії.

2. Поняття демократичних цінностей. Класифікація передумов демократії.

Важливим аспектом сприйняття демократії є усвідомлення сутності та складових демократичних цінностей.

До демократичних цінностей відносять:

- громадянство і громадянськість;
- компетентність і відповідальність громадянина;
- невід'ємність прав людини;
- автономність особи і її право на приватне життя;
- свободу (совісті, слова, громадської думки, засобів масової інформації,);
- рівність;
- людську гідність;
- конституцію і конституціоналізм;
- моральну автономію;
- соціальний порядок.

Непересічні цінності демократії повинні забезпечувати людське існування у всій його повноті й багатоманітності.

Демократія реалізується внаслідок певних передумов, що можуть сприяти її утвердженню та висхідному розвитку, або ж уповільнювати його.

За своїм характером передумови демократії поділяють:

- на об'єктивні внутрішні, що характеризують ситуацію, яка складається в тій чи іншій країні внаслідок історичного розвитку та спонукає стати на шлях демократії;
- об'єктивні зовнішні, які вказують на вплив геополітичного становища і міжнародних відносин на вибір державою напрямку розвитку та її спроможність перейти до демократії; суб'єктивні причини, пов'язані із свідомими діями людей (перш за все інтелектуальної і політичної еліти), які демонструють певний ступінь розуміння проблем, що постали перед країною, й можливостями їх розв'язання за допомогою демократичних механізмів, виявляють політичну волю й уміння керувати процесом переходу до демократії.

До об'єктивних внутрішніх передумов демократичного розвитку належать: економічні:

- економічне зростання і достатньо високий рівень добробуту;
- приватна власність, ринкові відносини; наявність доволі чисельного середнього класу;

розвиток громадянського суспільства, певний рівень масової освіченості; громадянська політико-правова культура та ін.

На суб'єктивних чинниках утвердження демократії наголошують представники так званого процедурного підходу (дослідники-транзитологи).

Вони акцентують увагу на поведінці та діяльності політичної еліти країн, що здійснюють перехід до демократії, важливості правильного вибору стратегії і тактики демократичних змін, послідовності і обґрунтованості рішень і дій людей, які ініціюють демократизацію, свідомий вибір ними моделі політичної поведінки, процедурних норм та організаційних форм нових політичних інститутів.

Окрім цього називають і інші чинники, які є супутньою складовою демократичного розвитку. Це високий рівень індустріалізації і урбанізації, раціоналізація й індивідуалізація масової свідомості тощо.

Виходячи з практики різних країн та народів прагнення до демократії і перші кроки в цьому напрямі не завжди забезпечують поступальний демократичний розвиток. На сьогодні відсутня якась універсальна «формула демократії», за допомогою якої можна визначити не тільки ступінь готовності, але й перспективу реалізації демократичного устрою. Але наявність такого прагнення є важливою умовою на шляху досягнення демократії в цілому.

3. Основні форми демократії

Залежно від форм участі народу у здійсненні влади виділяють пряму і представницьку демократію.

1. Пряма (ідентитарна) демократія.

У прямій або ідентитарній (від лат. *identitas* - тотожність, ідентичність) демократії між волею народу і її втіленням у рішення немає опосередкованих ланок: народ сам бере участь в обговоренні і прийнятті рішень.

У подібній формі демократія була реалізована в Афінському полісі, відомо, що народні збори, як правило, збиралися кожні дев'ять років для прийняття важливіших рішень. Подібний варіант самоуправління використовується і сьогодні в організаціях і невеликих територіальних спільнотах (містах, общинах) у формі зборів, у ході яких громадяни обговорюють проблеми управління, фінансування суспільних проектів, соціальних програм.

Іншою формою прямої демократії є сам процес виборів, в ході яких здійснюється волевиявлення народу стосовно своїх представників в органи державної влади.

Законодавство багатьох країн передбачає: безпосередні форми участі громадян у законодавстві - референдум і ініціативні рухи.

Референдум, який інколи називається плебісцитом (що в дослівному перекладі - народне рішення), є прямим голосуванням народу з найважливіших державних питань.

Розрізняють два види референдумів. Одні з них є своєрідним опитуванням, за результатами якого закони не приймаються, але влада повинна враховувати його результати. Наприклад, у березні 1991 року був проведений референдум колишнього Радянського Союзу з приводу збереження СРСР в оновленому вигляді, в грудні того року 1991 р. - Український референдум - про незалежність України. Результати референдумів другого виду мають значення закону. З їх допомогою затверджуються конституції або поправки до неї, проекти законів.

Ініціатива - це процедура, засобом якої громадяни пропонують обговорити яке-небудь питання, безпосередньо на референдумі, або законодавчими органами. Ініціатива реалізується через збір певної кількості підписів громадян на підтримку проведення референдуму.

До інших форм демократичної участі, які дозволяють громадянам впливати на владу, можна віднести *демонстрації, мітинги, звернення до владних структур всіх рівнів і до ЗМІ*.

2. Представницька (репрезентативна) демократія.

У представницькій (репрезентативній) демократії воля народу виражається не прямо, а через інститут посередників, тому її ще називають делегованою демократією.

Депутати, політичні лідери, отримавши "мандат довір'я" від народу через процедуру голосування, повинні втілити цю волю в законах і рішеннях, які приймаються. Між народними представниками і тими, кого вони виражають, встановлюються відносини, засновані на повноваженнях і відповідальності влади перед народом.

Плюси і мінуси кожної форми демократії.

Учені сперечаються про плюси і мінуси кожної форми демократії. Опоненти *прямої демократії* приводять аргументи її неефективності, вказуючи:

- на складність прийняття погоджених рішень;
- на недостатню компетентність і на емоційну неврівноваженість народу;
- на високий ступінь маніпульованості суспільною думкою з боку професійних політиків, що дозволяє перемогти на виборах не мудрим лідерам, а демагогам;
- на значне поширення різних думок, що заважає виробленню рішень.

Крім того, проведення референдумів складне, і дорого вартує, важливішою проблемою є низький рівень громадянської активності, що виражається в ухиленні виборців від голосування.

Прибічники прямої демократії, навпаки, вказують на її істинність, на те, що вона сприяє розширенню політичного кругозору громадян, і критикують *представницьку демократію* за можливість виникнення певних негативних моментів:

- відрив депутатів від народу і їх бюрократизація;
- пріоритетний вплив на прийняття рішень сильних груп тиску;
- відчуженість рядових депутатів від прийняття рішень;
- зростання впливу спеціалізованих органів (комітетів і комісій), які перетворюються в центри прийняття рішень;
- на послаблення демократичного контролю знизу.

Однак у представницької демократії є свої значні плюси - Некомпетентність пересічного виборця змінюється професіоналізмом депутатів, які мають можливість підготовчої роботи і можуть залучати експертів для оцінок цих рішень. Нарешті, якщо при прямій демократії рішення приймаються простою більшістю, при обговоренні того ж питання у парламенті з'являється можливість досягти балансу інтересів.

Розвиток сучасних комп'ютерних технологій приносить нові моменти в розвиток сучасної демократії. Прибічники прямої демократії пов'язують вирішення проблеми *абсентеїзму* (від лат. *absentia* — відсутність) — *ухилення від участі у виборах, зборах тощо* з розвитком "комп'ютерної демократії" або "телематичної демократії".

Під *телематикою* розуміють з'єднання в єдину мережу комп'ютера, телевізора і телефона. Мова йде про можливість для громадянина кнопочного або телефонного голосування з різних питань, включаючи вибори депутатів з будинку. Комп'ютерна демократія технічно можлива, але в неї можуть бути й свої мінуси. Поряд з загальними недоліками прямої демократії (наприклад, "тиранією некомпетентності")

може виникнути проблема з анонімністю голосування. Якщо урна для голосування є анонімним методом реєстрації переваг, то електронні технології дозволяють накопичувати свідчення про тих, хто голосував.

Висновок.

Сучасні потреби демократичного розвитку вимагають збалансованого співвідношення прямої і представницької демократії. Демократія є постійним процесом удосконалення, тому що сучасні її форми не є ідеальними. Крилатою стала фраза У.Черчілля про те, що демократія є найгіршою формою правління, за винятком всіх інших форм, які час від часу випробовувалися.

Переваги демократії полягають у тому, що вона дозволяє зберегти політичну стабільність, передбачає низький рівень потенційного насильства. В умовах демократії між рішеннями влади і реакцією суспільства існує зворотний зв'язок. Відповідні сигнали суспільства можуть виражатися у вигляді підтримки або критики, що є можливим завдяки незалежній пресі.

Тема 2. Виникнення та історичні етапи розвитку демократії.

1. Політико-філософські погляди на демократію в античний період та демократичні інститути Стародавнього Риму.

Основні історичні типи демократії можна подати в такому узагальненому вигляді :

- первісна родо - і племінна демократія;
- «військова демократія» (перехідний тип демократії від первісного до рабовласницького суспільства);
- антична демократія (з її регіональними та стадіальними різновидами);
- комунальна демократія епохи феодалізму;
- ліберальна демократія з її різновидами й етапами;
- пролетарська демократія; • соціальна демократія;
- неоліберальна демократія.

Немає однозначної відповіді, де уперше з'явилися прообрази, сформувалася і була використана для облаштування життя демократія, однак більшість спеціалістів у цій галузі адресують до доби Стародавнього світу — Греції і Риму, де виникли перші держави-поліси.

Першою класичною формою демократичної держави була Афінська республіка, що виникла у V столітті до нашої ери. Саме в Афінах ідеї виборності і підконтрольності правителів, добровільної згоди підпорядковуватися владі, при цьому не окремим особам, а закону, отримали масове поширення і розвиток.

Для греків поняття “демократія” означала “урядування більшості”, тобто людей неосвічених, немудрих і бідних. Такі люди на той час склали більшість громадян, тож демократію ототожнювали з правлінням більшості. Оскільки така більшість в Афінах складалася з представників одного класу - демосу, то чимало греків розуміли демократію як певну форму класового врядування, яке здійснював нижчий за соціальною ознакою трудящий клас, для забезпечення саме його інтересів.

Найбільшого розквіту демократії Афінська республіка досягла за часів правління Перікла. *Перікл (495 до н. е. — 429 до н. е.)* — державний діяч, стратег, оратор і полководець у Стародавніх Афінах. Період правління Перікла називають «золотим століттям Афін», визнаючи його добою найвищого внутрішнього розквіту Греції.

Як реформатора, що завершив процес демократизації Афін, Перікла називали тираном, а Фулідід прозвав його «першим серед афінян». За правління Перікла введено плату громадянам за виконання громадських обов'язків (присяжним за участь у судовому засіданні, військовим за військову службу тощо), введено обрання посадових осіб способом жеребкування. Завдяки Періклу було змінено закон про громадянство: громадянином міг стати тільки той, батьками якого були громадяни Афін.

Головними принципами афінської демократії, за владарювання Перікла, були:

- рівність при голосуванні; рівність перед законом; вирішальне право більшості при вирішенні загальних справ; пряма виборність функціонерів влади; пряма звітність функціонерів влади перед народом; турбота про усіх вільних громадян.

Перікл значно розширив панування Афін у Греції, надавши своїй державі статусу морської. Ідея і сутність свободи, завдячуючи йому, була піднята в Афінах до рівня самопожертви.

Закономірно, що однією з найперших і класичних вважають саме афінську демократію, що існувала приблизно з 500 р. до н. е. і до 321 р. до н. е. В цей час місто-держава Афіни славилася **прямою демократією**, тобто будь-хто з громадян міг прийти на народні збори і висловити свою думку стосовно обговорюваних на них питань. Порядок проведення таких зборів і щоденне управління містом контролювала «рада п'ятисот», судові та аудиторські функції виконував суд присяжних, до якого входила велика кількість суддів. При цьому членство у раді і судах визначали жеребкуванням. Кожний громадянин мав не менші шанси, ніж решта, стати одного дня або головою Афін, або головним суддею.

Афінська республіка мала колективістську форму демократії. Індивід ідентифікував себе з полісом і почував себе вільною часткою єдиного цілого. Антична демократія піклувалася про створення сприятливих умов для участі громадян в управлінні державними справами, бідні отримували підтримку від державної казни, оплату за участь в загальногромадських заходах. Таким чином, забезпечувався необхідний для участі в громадських справах «прожитковий мінімум». Громадська думка стимулювала також політичну активність народу, оцінюючи участь в політиці як єдине гідне заняття афінського громадянина.

Афінська демократія, однак, викликає сумніви, коли чиняться спроби називати її справді демократією більшості. Коли йшлося про те, що «всі громадяни» беруть участь в ухваленні політичних постанов, то це зовсім не означало, що йдеться про більшість, оскільки у виборах не брали участі дорослі жінки, раби, чужинці, жителі інших міст, що проживали в Афінах. Тому афінська демократія визначалася як обмежена.

По-своєму пояснювали феномен «демократія» давньогрецькі мислителі **Демокрит** (бл. 460–370 рр. до н. е.) та засуджений афінською демократією на смерть знаменитий філософ **Сократ** (469–399 рр. до н. е.). Демокрит був прихильником рабовласницької демократії, а Сократ, навпаки, — противником демократії і прихильником рабовласницької аристократії, вважаючи, що демократія — привілей людей освічених, розумних, благородних, а такими більшість землеробів, працюючих людей, на його думку, не є.

Демокрит особливо акцентував увагу і вивчав людину як суспільну істоту («мала світобудова»), вважаючи, що суспільство і держава виникли виключно внаслідок діяльності людини. Оскільки саме в державі втілюються усі блага і справедливості, громадяни, на його думку, повинні постійно дбати про вдосконалення держави, управління нею. В основі держави Демокрит бачив принцип «узгодженого і гармонійного діяння», а її метою вважав погодження різних за своєю спрямованістю суспільних інтересів. Це погодження має відбуватися через закон, шляхом вибору мудрих, інтелектуально розвинених і вихованих правителів.

Щоб вдало керувати суспільством, доводив Сократ, треба знати, що таке добро, бути освіченою людиною. При цьому кожна людина, вважав він, має коритися державі з усіх питань, що не суперечать її сумлінню.

Ідеї Сократа значною мірою поділяв і розвивав у своїх працях інший давньогрецький філософ — його учень **Платон** (428/27–347 рр. до н. е.). З одного боку, Платон вітав демократію, що була, на його переконання, великим кроком до жаданої свободи, а з другого — бачив у ній загрозу твердому плану життя і порядку.

Він вважав, що демократія — це влада натовпу, який здебільшого є неблагородним демосом. Саме тому демократія, як і тиранія, є найнедоцільнішою формою державного правління взагалі.

Платон вказував, що у всіх державах справедливою вважається одне й те саме, тобто «те, що притаманне існуючій владі». Будь-яка влада, на думку мислителя, встановлює закони на свою користь: демократія — демократичні, тиранія — тиранічні і т. ін. Платон наполягав на тому, що справді вдалими правителями держав є лише філософи, тобто люди всебічно освічені й розвинені. Державні влаштування Платон поділяв на тимократичні (тому що ґрунтуються на честолюбстві), олігархічні, демократичні і тиранічні. Проте усі ці влаштування він вважав недосконалими.

Платон намагався обґрунтувати модель найкращої держави. Провідною складовою ідеальної держави, на його думку, має бути справедливість, коли кожен займається і робить “лише своє”, не втручаючись і не роблячи нічого з того, що мають робити інші громадяни. Тобто ідеальна держава — це держава з чітким розподілом праці, де існують три основних стани: правителі, воїни (охоронці), виробники.

Як і Сократ, Платон доводить, що справедливість і законність — це одне й те саме, в основі яких лежить божий, ідеальний початок. Ідеальна держава, говорив Платон, це та держава, в якій правитель — мудрий, воїн — сильний і мужній, а виробник — поміркований.

Забезпечення такої гармонії філософ вбачав у вихованні, освіті, організації життя у державі на принципах і засадах колективізму і солідаризму. По суті і змісту виховання мало б робити громадян максимально законослухняними й одночасно такими, що вірять у Боже походження держави і законів. Відтак для кращої демократичної держави, стверджував Платон, потрібні дві обов’язкові умови — кращі правителі і мудрі, справедливі закони, обов’язкові для всіх.

Ще більш ідеальною, на думку Платона, була друга ідеальна модель держави, де регламентація усього життя людей досягає свого максимуму. Встановлюється кількість громадян, визначаються розміри їхніх наділів, будинки тощо. Усе це розподіляється жеребкуванням і одночасно вводяться обмеження, пов’язані з бідністю і багатством. Розкіш і лихварство, споживання також регламентуються. Встановлюється кількість правителів, громадяни в обов’язковому порядку беруть участь у народних зборах (під загрозою штрафу). Для такої моделі держави Платон пропонував ще й своєрідну наддержавну владу — “нічні збори” з 10 наймудріших і найстаріших громадян-охоронців, які мали б опікуватися долею держави.

Таку саму як і Сократ рухливість демократії, її суперечливість відзначав і *Аристотель (384 год до н. е. — 322 год до н. е.)*. Говорячи про демократію й олігархію, Аристотель відступає від формальних критеріїв їхнього розмежування й висуває на перший план ознаку майнового положення пануючих. Багаті і незаможні, вказував філософ, становлять як би два полюси, діаметрально протилежні частини будь-якої держави, так що залежно від переваги тієї або іншої сторони встановлюється й відповідна форма правління. Корінна причина політичної нестійкості, заколотів і зміни форм держави укладається у відсутності належної рівності. Олігархія збільшує існуюче нерівність, а демократія надмірно зрівнює багатих і простий народ. Соціальною опорою влади в політті виступають представники середнього класу.

Загалом Аристотель виокремлював кілька видів державного управління: *правильні (царська влада, аристократія і політія)* і ті, що *відхиляються від правильних (тиранія, олігархія, демократія)*. Саме серед тих, що найменше

відхилилися від правильних, він і називав «демократію». За Аристотелем, — це форма державного влаштування, «коли верховна влада зосереджена в руках народної маси».

Доводячи, що людина за своєю природою є істотою політичною, учень Платона Аристотель у працях «Політика», «Афінська політія» та інших обґрунтував власне бачення життя людини у державі. Прагнення людини до життя у державі мислитель вважав природним і початок цього прагнення йде від родини, поселення (місця проживання), а вже потім від міста, міста-держави та ін.

«Основними видами державного влаштування, — образно говорив він, — очевидно, є два: демократія і олігархія, подібно до того як говорять, головним чином, про два вітри — північний і південний, а на інші дивляться як на відхилення від цих двох...» Демократія — це більшість вільнонароджених і бідних, які мають верховну владу, а олігархія — влада багатих і шляхетних за походженням, які становлять меншість.

Окремо Аристотель виділяв і характеризував *аристократію*, як форму державного управління. Аристократію він вбачав у стані, коли владарюють найкращі громадяни з позицій їхньої моральності, тобто, коли на керівні посади громадяни обираються не лише за рівнем багатства, а й за високими моральними якостями. Зміну державного устрою мислитель пояснював тим, що може змінюватися співвідношення (за кількістю) багатих, середніх і бідних людей, коли така кількість певним чином урівнюється. Однак і політії, і аристократії, на думку Аристотеля, гинуть тоді, коли мають місце серйозні відхилення від моральності, справедливості.

Загальновідомо також, що і Платон, і Аристотель критикували демократію, вважаючи її не ідеальною формою державного устрою, правління. Платон вважав, що в умовах демократії урядування перейшло з рук фахівців до рук демагогів-популістів, а Аристотель, що народовладдя насправді виявилось владою злидарів, від яких можна було сподіватися, що вони експропріюють багатіїв. Основним законом, заповукою демократії, за Аристотелем, є рівність (найперше майнова) в управлінні державними справами. Саме рівність робить людей незалежними один від одного.

Державний устрій Риму в період республіки був досить простий і деякий час відповідав умовами поліса, яким Рим був до часу виникнення держави. Протягом наступних п'яти століть існування республіки розміри держави значно збільшилися, що майже не відобразилося на структурі вищих органів держави, які, як і раніше, знаходилися в Римі і здійснювали централізоване управління величезними територіями.

На відміну від рабовласницької демократії в Афінах, Римська республіка була аристократичною, вона забезпечувала привілейоване становище знатної багатій верхівки рабовласників, що відобразилося на повноваженнях і взаємовідносинах державних органів. Ними були насамперед - *народні збори, сенат і магістратура*. Хоча народні збори вважалися органами влади римського народу і були втіленням притаманної полісу демократії, фактично управляли державою не вони. Це робили сенат і магістрати — органи реальної влади нобілітету.

В Римській республіці існували і розрізнялися три види народних зборів — центуріатні, трибутні, куріатні.

Головну роль відігравали **центуріатні збори**, які забезпечували завдяки своїй структурі і порядку прийняття рішень перевагу в них аристократичних і багатих кіл рабовласників.

До компетенції центуріатних зборів належало прийняття законів, обрання вищих посадових осіб республіки (консулів, преторів, цензорів), оголошення війни і розгляд скарг на вироки до смертної кари.

Другим видом народних зборів були трибутні збори, які залежно від складу жителів триб, які брали участь в них, поділялися на плебейські і патриціансько-плебейські. Спочатку їх компетенція була обмеженою. Вони обирали нижчих посадових осіб (квесторів, едилів тощо) і розглядали скарги на вироки про стягнення штрафу. Плебейські збори, крім того, обирали плебейського трибуна, а з III ст. до н. е. вони отримали право приймати закони, що сприяло зростанню їх значення у політичному житті Риму.

Куріатні збори після реформ Сервія Туллія втратили своє колишнє значення. Вони лише формально вводили на посаду осіб, обраних іншими зборами.

Народні збори в Римі скликалися на розсуд посадової особи — магістрата, який міг і перервати збори, і перенести їх на інший день. Він же головував на них і оголошував питання, які підлягають вирішенню. Учасники зборів не могли змінювати внесені пропозиції. Голосування з усіх питань було відкритим, лише в кінці республіканського періоду було запроваджене таємне голосування (учасникам зборів роздавалися спеціальні таблички для голосування). Найчастіше вирішальну роль відігравала та обставина, що рішення центуріатних зборів про прийняття законів та обрання посадових осіб у перші століття існування республіки підлягали утвердженню сенатом. Але й потім, коли у III ст. до н. е. це правило було відмінене, сенат отримав право попереднього розгляду питань, які виносилися на збори, що дозволяло йому фактично спрямовувати діяльність зборів.

Найвизначнішим ідеологом римської аристократії в період республіки був знаменитий оратор Марк Туллій Цицерон (106 д.н.е – 43 д.н.е) Цицерон наполягав на тому, щоб державна влада була вручена мудрецам, здатним наблизитися до збагнення світового божественного розуму. Цицерон визнає рівність всіх людей від природи й можливість досягнення мудрості кожним, хто одержить утворення. Майнові й соціальні розходження між людьми, із цього погляду, виникають не від народження, а в чинність сталих у суспільстві відносин.

Він доповнив аналіз демократизму обґрунтуванням ідеї законності. Закони держави повинні відповідати встановленому в природі божественному порядку - у противному випадку вони не мають законної чинності. На стражу божественного природного закону зобов'язані стояти жерці. Виникнення права, підкреслював Цицерон, "варто виводити з поняття закону. Тому що закон є чинність природи, він - розум і свідомість мудрої людини, вона - міряло права й безправ'я". Права мудрих і гідних громадян, включаючи право власності, впливають безпосередньо із природи, із природного закону.

Цицерон визначає державу (*res publica*) як справа народу, де під народом розуміється "з'єднання багатьох людей, зв'язаних між собою згодою в питаннях права й спільністю інтересів". У трактуванні Цицерона право виступає основою держави, його визначальним початком. Держава в такому розумінні виявляється вже не тільки моральним співтовариством вільних громадян (яким воно представлялося Платонові й Аристотелю), але й правовим співтовариством. Запропоноване Цицероном поняття держави зіграло значну роль у наступному розвитку політико-правової теорії.

2. Розвиток демократії у Середні віки.

Демократичний ідеал середньовіччя базувався на християнській моралі. Християнство проголосило рівність прихильників нової релігії. У дискусіях християнських громад була переборена ідея богообраності тільки окремих народів. Громади були організовані на демократичних началах. Не було духівництва, предметів культу, обрядів. Віруючі віддавали громаді своє майно, за загальний рахунок влаштовувалися суспільні трапези. Зв'язок між громадами підтримували мандрівні проповідники (апостоли), що не мали привілеїв. Громада кормила апостола кілька днів, після чого він повинен був або йти далі, або працювати разом з іншими. У християнському навчанні в релігійній формі були виражені деякі загальнолюдські цінності, елементарні норми моральності й справедливості: не вбивай, не кради, не бреш, не чини перелюб, не побажай чужого, люби ближнього, як самого себе. У Новому завіті втримується осуд багатих.

Чимало демократичних ідей було висловлено представниками єретичних рухів. Так, у другій половині II в. у Малій Азії виникла секта монтаністів, що продовжували проповідувати ненависть до Римської імперії, передвіщати близьке пришествя месії, кінець "миру зла й насильства", установлення "тисячолітнього царства". У громадах монтаністів зберігалися загальні трапези, демократичні порядки громад.

Тоді ж виникли антицерковні секти гностиків (гносис - знання), що з'єднували ряд положень християнства із вченням про "логос" у душі філософії неоплатонізму й стоїків. Деякі гностики учили, що суспільна нерівність суперечить божественному закону справедливості: "Бог не робить розходження між багатим і бідним і правителем народу, між нерозумними й розумними, жінками й чоловіками, вільними й рабами... тому що ніхто не може відняти у свого ближнього його частку світла, щоб самому насолоджуватися подвійним". Божественному закону справедливості Епіфан протиставляв людський закон, що заснував приватну власність.

Єретики широко використовували апеляцію до текстів писання, що відповідали настроям мас. З IV в. у Північній Африці виник рух рабів, колонів і вільних бідняків, що називали себе агоністиками (борці, воїни христові). Збройні кийками (тому що, відповідно до писання, "всі, що взяли меч, мечем загинуть") агоністики нападали на садиби багатіїв, знищували кабальні документи, убивали власників латифундій або змушували їх працювати на млинах і в каменоломнях ("якщо хто не хоче трудитися, той і не їли").

Філософи, мислителі епохи Середньовіччя, розмірковуючи над проблемами рівності, демократії, найчастіше захищали ідеї підпорядкованості, підвладності окремої людини, народу. Так, Фома Аквінський, заперечуючи соціальну рівність, доводив об'єктивність існування соціального розшарування у державі. І це природна наукова, життєва позиція, оскільки у середні віки релігійна, християнська покора і добродійність вважалися найбажанішими якостями людини. Зрозуміло, що не у всіх країнах, враховуючи їх зокрема релігійну ситуацію, поняття рівності і демократії і в ті часи трактувалося однозначно. Так, у країнах ісламського віросповідання більшості населення, де людей не було прийнято поділяти за різними ознаками на групи (раса, колір шкіри, вік, національність, фізичні та інші здібності), демократичні принципи влаштування життя проголошувалися майже в сучасних ліберальних європейських традиціях. Багато видатних філософів ісламського світу (Град аль-Фарабі, Ібн-Сіна, Ібн-Баджі, Ібн-Рушда та ін.) вже в епоху Середньовіччя апелювали до моральних засад формування демократичних засад облаштування життя великих людських спільнот.

В Україні демократичні традиції існують з часів Київської Русі в формі *вічевої демократії* і є частиною державотворчих процесів. Ці традиції були продовжені в добу Козацької держави (*козацькі ради*). У першій українській Конституції гетьмана П. Орлика (1710 р.) не тільки підтверджувалося станове самоврядування, але й було зроблено намагання захистити його від свавілля урядовців та закласти основи сучасного місцевого самоврядування.

За часів Київської Русі різні форми місцевого самоврядування (сільська, міська та регіональна) складаються та розвиваються на основі звичаєвого права.

Так, *нарівні регіону* елементи самоврядування знаходили свій вияв у *вічах*. Для вічевої організації управління характерним був більш-менш чіткий розподіл повноважень між князем та вільним населенням регіону. Зокрема, до відання князя відносилися судочинство, адміністративне управління, податкова політика. Віча відали питаннями війни і миру, закликали або виганяли князя, брали участь у формуванні адміністративних та судових органів тощо.

Суб'єктом *міського самоврядування* виступали міські громади, які користувалися значною адміністративною, господарською і судовою автономією. Найважливіші питання міського життя вирішувалися на міських вічах, а для розгляду поточних справ з числа вільних городян обирався *війт* та інші посадові особи міського самоврядування.

Суб'єктом *сільського самоврядування* виступала сільська громада - *верв*, яка об'єднувала жителів кількох сусідніх сіл, мала землю у корпоративній власності, представляла своїх громадян у відносинах з іншими громадами, феодалами, державною владою.

Після входження українських земель до складу Великого Князівства Литовського елементи місцевого самоврядування, особливо в містах та містечках, отримали подальший розвиток у формі *війтівства*.

Важливе значення для подальшого розвитку місцевого самоврядування в Україні мало магдебурзьке право (1188 р.), що починає поширюватися на українські міста починаючи від середини XIV ст. Магдебурзьке право передбачало надання міській громаді права запровадити модель міського самоврядування на зразок управління німецьким містом Магдебургом і в деяких документах отримало назву *німецького* або *саксонського* права. Першому українському місту (Сянок) магдебурзьке право було дароване Галицьким князем Болеславом-Юрієм 1339 року, в 1356 році його отримав Львів. Поширення магдебурзького права в Україні значно прискорилося після входження її земель до складу Великого Князівства Литовського та Королівства Польського.

Юридичними наслідками надання місту магдебурзького права було: скасування звичаєвих норм, виведення міста з під юрисдикції місцевої адміністрації (феодалів, воєвод, намісників тощо) та запровадження власного органу міського самоврядування — *магістрату*, який складався з двох колегій - *ради* (адміністративний орган) та *лави* (судовий орган).

3. Ідеї демократичного розвитку доби буржуазних революцій. Плюралістичної демократії.

Наступний етап розвитку демократичних ідей позначився, насамперед, обґрунтуванням необхідності представництва, формулюванням основних принципів сучасної демократії. Мислителі 17-19ст. розвинули теорію суспільного договору та природних прав людини.

Важливими для теоретичного обґрунтування демократії були ідеї засновника *лібералізму* **Дж. Локка**. За Локком, держава створена для гарантії природних прав (свобода, рівність, власність) і законів (мир і безпека). Вона не повинна зазіхати на ці права, і бути організована так, щоб природні права були надійно гарантовані.

Сучасні демократичні системи беруть свій початок від форм правління, що виникли на рубежі XVIII-XIX століття під впливом лібералізму. Лібералізм вперше в історії політико-філософської думки відділив індивіда від суспільства і держави, розмежував дві автономні сфери - державу та громадянське суспільство, обмежив (конституційно й інституційно) сферу діяльності й повноважень держави в її взаємодії з громадянським суспільством і особою, захистив права меншості по відношенню до більшості, проголосив політичну рівність всіх громадян, наділив фундаментальними, невід'ємними правами особу і затвердив її в якості головного елемента політичної системи.

Ліберальна демократія стала своєрідним поєднанням ліберальної ідеї обмеження свавілля влади за допомогою розширення індивідуальних прав та розвитку демократичного принципу народного суверенітету. Її класична модель, сформована на рубежі XIX-XX століття, має такі характерні риси:

1) Ототожнення народу як суб'єкта влади з власниками-чоловіками; позбавлення нижчих верств, (найманих робітників), а також жінок виборчого права; наявність майнових та інших цензів;

2) Індивідуалізм, визнання особи первинним та головним джерелом влади. Права особи закріплені в конституції, виконання якої контролює незалежний суд;

3) Вузькополітичний формальний характер демократії, що впливає з обмеженого, негативного розуміння свободи як відсутності примусу, обмежень. На відміну від античної демократії свобода трактується не як можливість активної рівноправної участі в політиці, а як пасивне індивідуальне право бути відгородженим від втручання зі сторони держави та інших людей;

4) Парламентаризм, переважання представницьких форм політичного впливу;

5) Обмеженість компетенції і сфери діяльності держави переважно охороною громадського порядку, прав громадян, соціального миру та невтручанням в справи громадянського суспільства, економічні, соціальні і духовно-моральні процеси;

6) Розподіл влади, створення системи стримувань і противаг як умови ефективного контролю громадян за державою, запобігання зловживання владою;

7) Обмеження влади більшості над меншістю, забезпечення індивідуальної і групової автономії та свободи. Меншість зобов'язана підкоритися більшості тільки в строго визначених питаннях, за межами яких вона повністю вільна. Вона має свою думку і можливість відстоювати її в рамках закону, незважаючи на прийняті більшістю рішення.

Важливим здобутком мислителів цього часу є також констатація недоліків та суперечностей демократії. Голландський дослідник **Г.Гроцій** говорить про практичну неможливість влади всіх і відсутності реального носія влади.

Т. Гоббс критикує неможливість відділити суспільний інтерес від приватного, обмеженість виконавчих можливостей демократії (немає кому виконувати рішення більшості), загрозу протистояння різних суспільних груп.

Видатним теоретиком демократії у французькому Просвітництві був **Шарль Луї де Монтеск'є**. Монтеск'є детально визначає види влади, їхню організацію, співвідношення й т.п. Він виділяє в державі законодавчу, виконавчу й судову влади.

Принцип поділу влади, відповідно до поглядів мислителя, складається насамперед у тому, щоб вони належали різним державним органам. Зосередження всієї повноти влади в руках однієї особи, установи або стану неминує веде до зловживань і сваволі. Крім розмежування компетенції принцип поділу влади припускає також надання їм спеціальних повноважень для того, щоб вони обмежували й стримували один одного. Потрібний такий порядок, указував Монтеск'є, при якому "одна влада зупиняє іншу".

Монтеск'є застерігає творців демократії від викривлення принципу рівності, його абсолютизації і розуміння рівності як фактичної, а не юридично формальної. Загрозливим є і неправильне сприйняття свободи як сваволі, що не підкоряється закону. Подібні спотворення можуть бути результатом свідомих дій лідерів або розбещеність народу, що забуває про такі фундаментальні цінності, прагнучи задоволення своїх матеріальних потреб.

Дещо інший погляд відстоює **Ж.Ж.Руссо**. Руссо відкидає вчення, що визначали договір як угоду між підданими й правителями. З його погляду, договір є угодою рівних між собою суб'єктів. Підкоряючись співтовариству, індивід не підкоряє себе нікому окремо й, виходить, залишається "таким же вільним, яким він був раніше". Воля й рівність учасників договору забезпечують об'єднання народу в нерозривне ціле (колективну особистість), інтереси якого не можуть суперечити інтересам приватних осіб.

За умовами суспільного договору суверенітет належить народу. Зміст всіх попередніх міркувань Руссо про договір полягав в тому, щоб обґрунтувати народний суверенітет як основний принцип республіканського ладу. Ця ідея разом із принципами рівності й волі становить ядро його політичної програми.

Суверенітет народу проявляється в здійсненні їм законодавчої влади. Вступаючи в полеміку з ідеологами ліберальної буржуазії, Руссо доводив, що політична воля можлива лише в тій державі, де законодавствує народ. Свобода, за визначенням Руссо, полягає в тому, щоб громадяни перебували під захистом законів і самі їх приймали. Механізм виявлення інтересів суверенного народу Руссо розкриває за допомогою поняття загальної волі.

Цікавим є той факт, що навіть видатний ідеолог демократії Руссо наводив такі вимоги для реалізації демократичних принципів, які практично неможливо реалізувати. Так, він зводив демократії до її прямої форми, що вимагає малої території держави, вкрай простих політичних та суспільних традицій, повної майнової рівності. Таким чином, ідеал Руссо постає як нездійснений. Крім того, мислитель зазначав, що демократії слід остерігатись забуття законів та появи самостійної, відірваної від народу купки правителів.

Один з творців Конституції США **Джефферсон Т.**, для якого демократія була реальним фактом політичного життя, виділяв такі основні недоліки, що можна було

спостерігати у багатьох штатах. По-перше, це нерівне представництво щодо право голосу (не всі платники податків Мали право голосу). По-друге, автор виділяв нерівність представництва інтересів в результаті виборів. Він вказував також і на складності забезпечення поділу влад, констатував найбільше зосередження влади у законодавчої гілки та інші недоліки формування вищих органів влади.

Критика *Т.Пейна* стосувалась в основному прямої форми демократії. Вона видавалась автору неможливою у великій за територією державі з суто технічних причин. Також він вказував на загрозу неврахування прав меншості.

На противагу Пейну, інший ідеолог представницької демократії *Дж.С.Міллер*, вказує і на недоліки представництва, серед яких фактична відстороненість народу від влади в період між виборами, небезпека бюрократизації уряду, корупція державних чиновників.

Д.Дьюї звернув увагу на такий важливий аспект критики демократії як політична пасивність, апатія та зневіра у вирішальному значенні одного голосу.

4. Особливості соціалістичної демократії. Комуністична концепція устрою суспільства.

Багато ранніх варіантів соціалізму, в особливості, ті що пішли від часів Великої французької революції, природним чином несли в собі риси демократії: загальне виборче право і рівність перед законом. Основоположником сучасного соціалізму є саме Карл Маркс, який аргументував, що демократичні права та свободи будуть посправжньому доступні робочому класу тільки в тому випадку, якщо засоби виробництва будуть належати — народу. У зв'язку з цим Маркс вважав необхідним ліквідувати приватну власність.

До кінця XIX століття соціал-демократи увійшли в уряди багатьох європейських країн, що призвело до розколу серед марксистів, значна частина яких почала схилитися на користь еволюційного, а не революційного, переходу до соціалізму.

Демосоціалісти називають недемократичним комуністичне трактування соціалізму, яке вони відкидають. На відміну від комуністів, демосоціалісти розглядають соціалізм як кінцевий ідеал, а не проміжну стадію на шляху до комунізму. Вони також включають в поняття демократію, концепції плюралізму і прав демократичної меншості, і зовсім не інтерпретують її як диктатуру більшості. Незважаючи на це багато сучасних демосоціалістичних партій об'єднуються з комуністами (наприклад, французький Лівий фронт).

Як і соціал-демократи, демосоціалісти виступають за егалітаризм (*égalité* — рівність) — концепція, що пропонує створення суспільства з рівними можливостями з управління і доступу до матеріальних благ всім його членам, але на відміну від перших прихильники демократичного соціалізму виступають за суспільну власність на засоби виробництва: вони виступають за захист і збільшення громадського сектору в економіці і за державне забезпечення охорони здоров'я, освіти, житлово-комунальних послуг і транспорту. Але деякі сучасні явно соціал-демократичні партії продовжують називати себе демократичними соціалістами, при цьому не відмовляючись від ринкової економіки (яскравий приклад — Лейбористська партія Британії, яка офіційно оголошує себе демосоціалістичною, але на ділі стала соціал-демократичною, відкрито підтримуючи приватний бізнес).

Визначальним моментом в історії демократичного соціалізму стало розмежування з ортодоксальними комуністами на початку ХХ століття. У роботі «Проблеми соціалізму і завдання соціал-демократії» (1899 р.) Едуард Бернштейн (німецький економіст, публіцист та політик, засновник реформістського (ревізіоністського) напрямку соціалізму, який став фундаментом для соціал-демократичної ідеології в її сучасному розумінні) відкинув передбачення Маркса про неминучий кінець капіталізму. Свою позицію Бернштейн обґрунтував існуючою тенденцією до розподілу капіталу серед багатьох власників, що суперечило марксистській теорії про концентрацію капіталу та зубожіння пролетаріату. Звідси він зробив висновок, що для досягнення соціалізму слід користуватися чисто політичними методами і демократичними інструментами.

Схожий розкол стався в Росії після революції 1905 р., коли меншовики виступили проти ідей диктатури пролетаріату і керівної ролі комуністичної партії і підтримали буржуазно ліберально-демократичну революцію, з наміром взяти участь у роботі її уряду. Лідер більшовиків Ленін відзначав їх безумовну відданість демократичному централізму. Після Жовтневої революції 1917 р. демократичні соціалісти засудили більшовиків за спотворення їх егалітарних, демократичних і соціалістичних ідеалів і практичну реалізацію авторитарного режиму, в якому усі засоби виробництва знаходилися під контролем нікому не підзвітній партійній еліті. Подальша історія демосоціалістичного руху полягала переважно в боротьбі з фашистами і ортодоксальними марксистами.

Основоположник комуністичної теорії К. Маркс розумів політичний лад лише як офіційне вираження відповідного громадянського суспільства, природа якого визначається рівнем суспільного прогресу. Кожна форма виробництва породжує відповідні їй правові відносини і форми правління, а тому «державна є устрій суспільства». Розвиваючи цю думку, Ф. Енгельс називав державу силою, що сталася з товариства на певному ступені його розвитку, але ставить себе над ним і все більш відчужує себе від суспільства, організацією заможного класу для захисту його від незаможного, «комітетом, керуючим загальними справами всього класу «експлуататорів».

Ліквідація розподілу суспільства на стани, а потім і на класи марксистами розглядають як важливу віху на шляху встановлення демократії. Але держава як особливий інститут суспільства відіме, коли суспільство виявиться здатним здійснити правила: «кожен за здібностями, кожному за потребами» і люди настільки звикнуть до дотримання основних правил життя, а їхня праця стане настільки продуктивною, що вони добровільно будуть трудитися за своїми здібностями. Як і всі теоретики політики свого часу, Маркс вважав, що ніхто не повинен ставити свою особистість вище закону.

Марксистами визнають, що найбільш досконалим і передовим з буржуазних держав виступає тип парламентської демократичної республіки і що сама демократія виступає як важлива умова обмеження, а потім і ліквідації експлуатації людини людиною. «Ми за демократичну республіку як найкращу для пролетаріату форму держави при капіталізмі ...», - заявляв В.І. Ленін. Пролетаріат може прийти до влади тільки при такій політичній формі, як демократична республіка. Політичною формою суспільства після перемоги пролетаріату також буде демократична республіка.

Згідно марксизму, зміна політичного ладу повинна супроводжуватися радикальною переробкою державної машини, бо апарат влади і управління кожного суспільства формується з прихильників даної форми виробництва. Апарат влади, що

складається з поборників експлуаторських відносин, не може ефективно служити інтересам трудящих класів, прагнучих до знищення умов, що породжують експлуатацію людини людиною. Політичне знаряддя поневолення трудящих не може служити політичною зброєю їх звільнення, вважали Маркс і Енгельс. Звідси - необхідність зламу старої державної машини і заміна всіх державних чиновників новими. Тимчасово скасовується і чітке розділення влади, законодавча і виконавча влади об'єднуються в одному центрі.

Марксист вважають, що держава є інститутом, що виникає лише на певному етапі розвитку суспільства, а тому має тимчасовий характер. Після зникнення класів відпаде необхідність в організованому насильстві одного класу для утримання в підпорядкуванні інших класів, і держава припинить своє існування. Еволюцію держави повинна повторити і демократія, яка, на думку класиків марксизму, після її повного торжества також стане непотрібною і «засинає».

Тут, безумовно, має місце омана, оскільки, як уже говорилося, демократія зводиться не тільки до політичної влади, але й до економічної, соціальної, духовної, а також до відносин між самими людьми і народами. А вони існуватимуть доти, доки існуватиме саме людство.

Тема 3. Сучасні концепції демократії та їх практична реалізація.

1. Класичні моделі демократії.

В науковому дискурсі наявні досить суперечливі позиції щодо визначення місця і масштабів політичної участі громадян в суспільно-політичному житті. Розбіжності підходів коливаються від максимального залучення громадян у процес вироблення і ухвалення рішень на всіх рівнях до граничного обмеження їх політичної участі і концентрації владних повноважень в руках політичної еліти. Залежно від вирішення даного питання виділяють теорії демократії, кожна з яких має свої сильні й слабкі сторони.

За підходами до тлумачення демократії можна виділити наступні моделі демократії:

1. Плебісцитарна демократія.

Базується на ідеї про те, що кожний громадянин повинен мати можливість щонайменше схвалювати або відкидати закони, що впливають на його життя, які він зобов'язаний поважати.

Різні партійні програми дають громадянам можливість за допомогою виборів прямо впливати на зміст державної політики. Ці програми є отриманими від громадян свого роду мандатами, наказами, які покликані виконувати й депутати, і уряд. Зв'язаність депутатів партійними програмами й структурами робить їхніми прямими виразниками народної волі. Тим самим досягається ідентичність народу й правительства.

Вона розвиває ідею Руссо про те, що кожний громадянин повинен мати можливість щонайменше схвалювати або відкидати закони, що впливають на його життя, які він зобов'язаний поважати. Відповідно до партійної теорії демократії, у сучасних державах, з великою чисельністю населення й величезними в порівнянні з давньогрецькими полісами територіями, антична модель народовладдя найбільше повно реалізується в «партійній державі».

Різні партійні програми дають громадянам можливість за допомогою виборів прямо впливати на зміст державної політики. Ці програми є отриманими від громадян свого роду мандатами, наказами, які покликані виконувати й депутати, і правительство. Зв'язаність депутатів партійними програмами й структурами робить їхніми прямими виразниками народної волі. Тим самим досягається ідентичність народу й правительства.

Відбиваючи нові явища в політичних системах, ця концепція демократії, на думку її критиків, багато в чому розходиться з реальністю.

Недоліки: Сучасні масові «народні партії» не мають певної соціальної бази й прагнуть залучити голоси всіляких верств населення. Тому формулювання їхньої передвиборної платформ носять дуже загальний і розпливчастий характер і мало відрізняються друг від друга. Якщо навіть партійні платформи передбачають досить певні дії, громадяни все-таки змушені вибирати програми в цілому, у єдиному пакеті, не маючи можливості впливати на їх конкретне, часто суперечливий зміст.

До того ж, як показують емпіричні дослідження, більша частина виборців взагалі не знайома з партійними програмами й буде свій політичний вибір у першу чергу на основі існуючих традицій, привабливості партійних лідерів і символіки.

2. Плюралістична.

Її найвизначніші представники - Г.Ласкі, Д. Труман, Е. Фраэнкель, Р. Даль.

Вона базується на різноманітні суспільних інтересів (економічних, соціальних, культурних, релігійних, групових, територіальних і ін.) і форм їхнього вираження (політичних партій, асоціацій і об'єднань, суспільних рухів, цивільних ініціатив і т.д.).

Прихильники плюралістичної демократії вважають не виправданими претензії якої-небудь однієї еліти на представництво інтересів усього суспільства. Розділяючи основні інституціональні характеристики ліберальної демократії, плюралісти проте роблять головний упор не на індивідів, а на численні зацікавлені групи, кожна з яких прагнуть вплинути на процес прийняття рішень.

Плюралістична концепція виходить із того, що не особистість, не народ, а група є головною рушійною силою політики в сучасній демократичній державі. Кожна людина - представник багатьох груп: сімейної, професійної, етнічної, релігійної, регіональної, демографічної й т.д. За допомогою групи особистість одержує можливість вираження й захисту своїх інтересів. Призначення демократії - стимулювати різноманіття, плюралізм у суспільстві, надати всім громадянам можливість поєднуватися, відкрито виражати свої інтереси, знаходити за допомогою взаємних компромісів їхньої рівноваги, що виражається в політичних рішеннях.

Загальна воля – це результат конфліктної взаємодії різних груп і їхніх компромісів. Важливою ознакою плюралістичної демократії є дифузія, розпилення влади між різноманітними центрами політичного впливу: державними інститутами, партіями, групами інтересів і т.д.

У найважливішому питанні демократії - розумінні народу - вона займає як би проміжне положення між індивідуалістичними й колективістськими теоріями. Плюралістична концепція виходить із того, що не особистість, не народ, а група є головною рушійною силою політики в сучасній демократичній державі.

Індивід без групи - безжиттєва абстракція. Саме в групі, а також у міжгрупових відносинах формується особистість, визначаються її інтереси, ціннісні орієнтації й мотиви політичної діяльності.

Що ж стосується народу, то він не може виступати головним суб'єктом політики, оскільки являє собою складне, внутрішньо суперечливе утворення, що складається з різноманітних конкуруючих у боротьбі за владу груп.

Демократія - це не влада стабільної більшості, оскільки саме воно мінливо й не монолітно, звичайно складається на основі компромісів з різноманітних індивідів, груп і об'єднань. Жодна із груп сучасного західного суспільства не здатна монополізувати владу й приймати рішення, не опираючись на підтримку інших суспільних асоціацій. Об'єднавшись, незадоволені групи можуть блокувати неугодні рішення, виступаючи тим самою найважливішою соціальною протиположною, що стримує тенденції до монополізації влади.

Обмеження в політичних рішеннях інтересів тих або інших груп звичайно збільшує залученість у політику їхніх членів і тим самим підсилює їхній вплив на наступну політику. У результаті складної конкурентної взаємодії на основі політичних блоків і компромісів у державних рішеннях установлюється динамічний баланс, рівновага групових інтересів.

Плюралістична демократія, таким чином, являє собою форму правління, що дозволяє різноманітним суспільним групам вільно виражати свої інтереси й

знаходити в конкурентній боротьбі компромісні рішення, що відбивають їхній баланс.

Загальні риси плюралістичних теорій демократії:

1) *зацікавлена група* - центральний елемент демократичної політичної системи, що гарантує реалізацію інтересів, прав і свобод особи. Сама особистість при цьому відтискується на другий план, хоча її статус як первинного суб'єкта влади й не заперечується;

2) *загальна воля* як результат конфліктної взаємодії різних груп і їхніх компромісів. Ця воля не існує апріорі, до змагання різних політичних акторів, а формується в процесі «примирення», урівнювання різноманітних інтересів;

3) *суперництво й баланс групових інтересів* - соціальна основа демократичної влади, її динаміки;

4) *стримування й противаги* поширюються не тільки на інституціональну сферу (лібералізм), але й на соціальну область, де ними виступають групи-суперники;

5) *«розумний егоїзм»*, особистий і, особливо, груповий інтереси як генератори політики;

6) *державна* - не «нічний сторож» (лібералізм), а орган, відповідальний за нормальне функціонування всіх секторів суспільної системи й підтримуючий у суспільстві соціальну справедливість. Держава - це також арбітр, що гарантує дотримання законів, правил гри в змаганні різноманітних груп і не допускає монополізації влади;

7) *дифузія*, розпилення влади між різноманітними центрами політичного впливу: державними інститутами, партіями, групами інтересів і т.д.;

8) *наявність у суспільстві ціннісного консенсусу*, що припускає визнання й повагу всіма учасниками політичного змагання основ існуючого державного ладу, демократичних правил гри, прав особистості, закону;

9) демократична організація самих базисних груп як умова адекватного представництва інтересів тридцятилітніх їхніх громадян. Без цього демократія перетворюється в плюралізм еліт.

Переваги: Жодна із груп сучасного західного суспільства не здатна монополізувати владу й приймати рішення, не опираючись на підтримку інших суспільних асоціацій. Об'єднавшись, незадоволені групи можуть блокувати рішення, виступаючи тим самою найважливішою соціальною протипагою, що стримує тенденції до монополізації влади. У результаті складної конкурентної взаємодії на основі політичних блоків і компромісів у державних рішеннях установлюється динамічний баланс, рівновага групових інтересів.

Недоліки: перебільшення групової ідентифікації населення, участі громадян у групах інтересів. ігнорування або недостатній облік нерівності політичного впливу різних суспільних груп і насамперед пріоритетного впливу на владу бізнесу, бюрократії, профспілок, військово-промислового комплексу.

3. Елітарна демократія.

Представники Макс Вебер і Йозеф Шумпетер, розглядали демократію як метод добору найбільш обдарованої і компетентної пануючої еліти.

Головним носієм демократичних цінностей є не маса рядових громадян, що часто некомпетентна, неврівноважена, піддається ідеологічним впливам і схильна до егалітаризму, а еліта, що здатна більш ефективно управляти суспільством і захищати

цінності ліберальної демократії. Маса ж повинна мати право періодично контролювати еліту за допомогою виборів, впливати на її склад.

Демократія в цьому випадку - правління еліт, здійснюване за згодою народу. Вона зводиться до способу утворення влади, перевага якого в порівнянні з іншими формами правління складається в забезпеченні гласності й конкурентної змінюваності еліт за допомогою народного арбітражу, здійснюваного на виборах. Розвиток демократії зв'язаний не з розширенням прямої участі мас у керуванні, а зі створенням ефективних механізмів рекрутування результативної, ефективної еліти, підконтрольної народу.

Концепції змагального елітизму виникли як реакція на періодичні кризи ліберальної демократії. Підкреслюючи погрозу ерозії представницького правління, автори даних концепцій зокрема Макс Вебер і Йозеф Шумпетер, розглядали демократію як метод добору найбільш обдарованої і компетентної пануючої еліти.

Однієї з різновидів цієї моделі є *теорія демократії* М. Вебера. Відповідно до логіки веберовських міркувань представництво в парламенті індивідуальних незалежних депутатів у процесі розвитку ліберальної демократії поступово витісняється представництвом політичних партій. Останні, у свою чергу, виробляють єдиний напрямок і встановлюють строгу дисципліну, перетворюючи в бюрократичні організації. Влада в партіях залишається в тих, хто систематично працює в партійному апараті і в остаточному підсумку концентрується в професійних політиків. При цьому партійна машина встановлює механізм контролю над своїми прихильниками, включаючи сюди і членів парламенту. У результаті складається система, коли партії домінують у парламенті, а лідери домінують у партіях. «Дана обставина, – відзначав М.Вебер, – має особливе значення для добору вождів партії. Вождем стає лише той, у тому числі і через голову парламенту, кому підкоряється машина. Іншими словами, створення таких машин означає настання плебісцитарної демократії».

Теорія демократії Й. Шумпетера ґрунтувалася на протиставленні класичного і сучасного методів демократії.

Відповідно до класичної теорії лібералізму, «демократичний метод є така сукупність інституціональних засобів прийняття політичних рішень, за допомогою яких здійснюється загальне благо шляхом надання самому народу права вирішувати проблеми через вибори індивідів, що збираються для того, щоб виконати його волю». Однак головний недолік подібного методу, на думку Шумпетера, полягає в тому, що різні індивіди вкладають у загальне благо різний зміст. У результаті демократія стає скоріше ідеалом, чим реальністю.

Тому в протигагу класичним трактуванням демократії Й. Шумпетер формулює сучасний демократичний метод у такий спосіб: «демократичний метод – це такий інституціональний пристрій для прийняття політичних рішень, у якому індивіди забирають владу приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців». Перевага даного підходу, як вважає Й. Шумпетер, полягає в тому, що, по-перше, він акцентує увагу на такій цінності демократії, як політична конкуренція; по-друге, призначає велику роль феномену політичного лідерства, і, нарешті, у третіх, якщо виходити з того, що індивідуальної волі не існує взагалі, те сформульований метод у більшому ступені наближає до волі.

Однак для успішної реалізації демократичного методу, на думку Й. Шумпетера, необхідні наступні умови:

- людський матеріал політики, тобто люди, що складають партійний апарат, обираються в парламент, піднімаються до міністерських посад, повинні бути досить високої якості: демократичний метод відбирає кандидатів з тих людей, для яких доступна професія політика;

- визначена сфера дії політичних рішень, що не повинна простиратися занадто далеко, тобто політика не повинна утручатися в усі сфери (наприклад, банківську, сферу торгівлі і т.д.):

- добре підготовлена бюрократія, що має високий статус і історичні традиції: при цьому просування бюрократії повинне залежати не від політиків, а зважуватися відповідно до правил державної служби:

- демократичний самоконтроль, що включає в себе: а) високий моральний і інтелектуальний рівень виборців і парламентів, що у свою чергу зробить неможливим проникнення у владу невартих елементів; б) політики в парламенті повинні утримуватися від спокуси завдати поразки чи уряду переміняти його всякий раз, коли в них з'являється така можливість; в) виборці поза парламентом повинні поважати «поділ праці» між ними і тими політиками, яких вони обирали: зокрема виборці повинні розуміти, що раз вони обрали того чи іншого політичного діяча, то прийняття рішень – це його справа, а не їх; ефективна боротьба за лідерство вимагає максимальної терпимості до різниці в думках: тому кожен потенційний лідер повинний викласти свою позицію.

Представники *плюралістичної моделі еліт* (Р. Даль, Д. Трумен) акцентують увагу на необхідності безлічі центрів влади, а отже і центрів прийняття політичних рішень. Не заперечуючи важливості політичного лідерства, прихильники плюралістичної демократії вважають невиправданими претензії якої-небудь однієї еліти на представництво інтересів усього суспільства. Розділяючи основні інституціональні характеристики ліберальної демократії, плюралісти проте роблять головний упор не на індивідів, а на численні зацікавлені групи, кожна з яких прагнути вплинути на процес прийняття рішень.

Переваги: висока ефективність у виконанні суспільних завдань. На думку її прихильників, репрезентативна демократія гарантує порядок і політичну стабільність, оберігає суспільство від минутих масових настроїв і тимчасових захоплень. раціональність організації політичної системи: чітким поділом праці, більш високої в порівнянні із прямій і плебісцитарної демократіями компетентністю й відповідальністю осіб, що приймає рішення.

Недоліки. До них відносять фактичне відсторонення народу від влади в проміжку між виборами й тим самим відхід від суті демократії як народовладдя; неминучу (внаслідок складної ієрархічної системи керування) бюрократизацію й олигархізацію влади, відрив депутатів і чиновництва від простих громадян; пріоритетний вплив на політику найбільш сильних груп інтересів і насамперед капіталу, порівняно широкі можливості підкупу посадових осіб; наростання в державі авторитарних тенденцій внаслідок поступового відтискування законодавців виконавчою владою; слабку легітимацію влади внаслідок майже повного відчуження від її громадян, їх масової політичної апатії; обмеження політичної рівності, можливостей всіх громадян брати участь у політичному процесі за рахунок надмірно більших повноважень представницьких органів; широкі можливості політичного

маніпулювання, прийняття неугодних більшості рішень за допомогою складної багатоступінчастої системи влади.

4. Партиципаторна або учасницька теорія демократії.

Зосереджує свою увагу на громадянській участі, виходячи з поняття демократії як влади народу, що здійснюється ним безпосередньо. Дана концепція набула свого поширення у 60-х роках ХХ століття. Її основи заклали: К.Пейтмен, Л.Мілбретс, С.Верба, Н.Най, С.Макферсон, Дж.Циммерман.

Головними цілями партиципації є всебічна демократизація суспільства, соціальна емансипація й суспільна самореалізація особистості. Цим забезпечується максимальний облік у політику інтересів народу, міцна легітимація влади, подолання політичного відчуження громадян. Крім того, широка участь громадян у політичному процесі забезпечує ефективний контроль за посадовими особами, запобігає зловживання владою, відривши депутатів від народу, бюрократизацію чиновництва.

Основними у цій теорії є ідеї децентралізації керування, прямої участі в ньому широких народних мас, розвитку самоврядування.

Ці теорії виходять із трактування демократії як універсального принципу організації всіх областей громадського життя, що забезпечує повагу достоїнства особистості. Демократія повинна бути скрізь - у родині, школі, університетах, на виробництві, у партіях, державі й т.д. У принципі в суспільстві не існує яких-небудь областей, що перебувають поза політикою й не допускають демократичної участі. Громадяни повинні брати активну участь не тільки у виборі своїх представників, і навіть не тільки в прийнятті рішень на референдумах, зборах і т.п., але й безпосередньо в політичному процесі - у підготовці, прийнятті й здійсненні рішень, а також у контролі за їхньою реалізацією.

Головними цілями партиципації є всебічна демократизація суспільства, соціальна емансипація й суспільна самореалізація особистості. Цим забезпечується максимальний облік у політику інтересів народу, міцна легітимація влади, подолання політичного відчуження громадян. Участь багатьох людей у керуванні розширює інтелектуальний потенціал для прийняття рішень, збільшує ймовірність їхньої оптимізації, а отже, підвищується стабільність політичної системи й ефективність керування. Крім того, широка участь громадян у політичному процесі забезпечує ефективний контроль за посадовими особами, запобігає зловживання владою, відривши депутатів від народу, бюрократизацію чиновництва.

До радикальних варіантів теорії партиципаторної демократії примикають політичні концепції нових соціальних рухів, наприклад екологів. Всі ці теорії об'єднані ідеями децентралізації керування, прямої участі в ньому широких народних мас, розвитку самоврядування.

Недоліки: Передбачувана партиципаторної демократією широка політизація суспільства веде до тоталітаризму або популістського авторитаризму. Низька ефективність прийнятих рішень внаслідок недостатньої компетентності й емоційної невірноваженості мас; зниження інституціональної відповідальності посадових осіб, оскільки найважливіші рішення приймаються широким колом ніким не контрольованих і нізащо що не відповідають непрофесіоналів; складність і висока вартість практичного здійснення; неможливість без примуса залучити до систематичної участі в керуванні більшість громадян, найважливіші життєві інтереси яких звичайно пов'язані із професією, робітником місцем, доходами, родиною, дозвіллям.

Висновок. Звичайно, на практиці не доцільно говорити про правильність тієї чи іншої теорії, оскільки кожна з них має свої переваги та недоліки. Тому у тій чи іншій політичній системі у певний період її розвитку доцільно застосовувати різні моделі.

3. Типологія демократичних режимів (моделі демократії)

Порівняльний аналіз демократичних режимів та притаманних їм форм правління складає важливий напрямок сучасної політології. Вагомий внесок у його розвиток зробив голандський політолог А. Лійпхарт. Йому належить, зокрема, спроба типологізації демократичних режимів та визначення найбільш придатних моделей демократії і форм врядування для молодих демократичних держав. Він відніс країни, в яких демократичні режими проіснували неперервно 50 і більше років (з кінця другої світової війни), до стабільних демократій. Згідно підрахунків А. Лійпхарта у 1980 році таких держав нараховувалося 21. В той же час існувало 30 (новоутворених та нестабільних) демократій. Разом вони охоплювали приблизно 37% населення земної кулі.

На думку А. Лійпхарта, стабільність демократії характеризується такими рисами як високий ступінь відповідальності урядів перед своїми виборцями (уряди відгукуються на вимоги і враховують преференції (побажання) тих суспільних груп, за допомогою яких вони прийшли до влади).

При цьому А.Лійпхарт нагадує, що дії урядів перебувають у відносно тісній відповідності з бажаннями відносно великого числа громадян протягом тривалого часу. Щоб перекласти преференції людей на мову політики, використовуються різноманітні формальні і неформальні інститути та зразки практики. Відмінності ж між ними, так само як і спільні, повторювальні риси, дозволяють виділити певні моделі демократії, або, що те ж саме, типи демократичних режимів, які функціонують в сучасному світі і до певної міри можуть бути використані країнами, що тільки зробили чи роблять свій вибір на користь демократичної системи врядування.

Посилаючись на означення демократії як поліархії А. Лійпхарт вирізняє дві діаметрально протилежні її моделі (два типи демократичних режимів):

***мажоритарну** або **Вестмінстерську** модель, взірцем якої є Великобританія.*

***консенсусну** модель, котра може бути найвиразніше представлена через політичну систему Швейцарії.*

Суть Вестмінстерської моделі – правління більшості (всі важливі питання вирішуються шляхом голосування за принципом більшості голосів). Вона, як підкреслює А.Лійпхарт, є найбільш придатна для гомогенних суспільств.

Суть консенсусної моделі – поділ влади між якомога більшою кількістю людей (через надання меншинам права вето з питань, що зачіпають їхні інтереси та через інші механізми). Консенсусна модель допоможе вирішувати проблеми гетерогенних (поділених, сегментованих, багатоскладникових) суспільств.

Кожній з цих моделей відповідає певний тип взаємовідносин між виконавчою і законодавчою владами, спосіб створення урядових коаліцій, ступінь концентрації влади в законодавчих органах, ті чи інші типи виборчих систем, конституційного і державно-територіального устрою.

В узагальненому вигляді вони можуть бути представлені у вигляді таблиці

Мажоритарна модель	Консенсусна модель
Концентрація влади у виконавчих структурах: однопартійні кабінети абсолютної більшості	Поділ влади у рамках виконавчих структур, інститут „великих коаліцій”
Злиття влади при домінуючій ролі кабінету міністрів.	Розподіл влад: формальний і неформальний
Антисиметрична двопалатність законодавчого органу.	Збалансована двопалатність і представництво меншостей.
Одна головна лінія партійного розмежування	Багатовимірна система політичних розмежувань.
Плюральна (мажоритарна) система виборів	Пропорційне представництво
Гнучка (неписана) конституція і суверенність парламенту.	Негнучка (писана) конституція і вето меншості
Унітарна, централізована система управління країною	Територіальний або інший федералізм і децентралізація
Виключно репрезентативна демократія (немає місця для прямої демократії)	Використання інститутів прямої демократії залежить від традиції.

Виокремлення цих двох моделей є певною теоретичною абстракцією. Сучасний же політичний дизайн різних країн є набагато строкатішим. Проте наявність цієї типології допомагає упорядкувати відомості про все розмаїття режимів.

4. Демократія як політичний режим та його головні ознаки.

Політичний плюралізм, визнання множинності інтересів суспільних груп та автономності особи, необхідності захисту її індивідуальних прав і політичних свобод обумовлюють особливості методів і прийомів функціонування політичної влади в сучасних демократіях. Але це не заперечує наявності спільних корінних рис, що притаманні демократичним політичним режимам. Які ж це ознаки, що визначають демократизм режиму, його здатність забезпечувати вплив народу на прийняття і здійснення державних політичних курсів, гарантувати певний, доволі високий рівень особистої свободи та політико-правову рівність громадянам?

Найпершою ознакою демократії є визнання суверенності народу як єдиного джерела влади. Народний суверенітет реалізується через пряме народовладдя – безпосередню участь громадян в розробці і прийнятті політичних рішень (народні ініціативи, референдуми, плебісцити, участь у виборах) та делегування владних повноважень представницьким і виконавчим структурам;

Суверенність народу проявляється також у можливості змінити уряд без застосування сили, проведенням виборів. В демократичних суспільствах влада народжується тільки з виборів. Уряд утворюється, відправляється у відставку, періодично замінюється безпосередньо волею виборців, або обраним ними представницьким органом.

Вибори мають бути регулярними, загальними, чесними і конкурентними. Чесність виборів забезпечується наявністю механізмів, які створюють бар’єри для виборчих махінацій; підтасувань; рівні фінансові можливості; однаковий доступ до засобів масової інформації; громадський контроль за ходом виборів та підрахунком

їх результатів. Конкуренція забезпечується наявністю багатопартійної системи, гарантованими можливостями для політичних партій, громадських організацій, груп і окремих громадян вільно виставляти і підтримувати своїх кандидатів та контролювати хід голосування і підрахунку голосів.

Конкуренція політичних сил реалізується не лише під час здобуття влади, але й при її здійсненні. Принцип змагальності забезпечується через легалізацію політичної опозиції. В суспільстві досягається згода стосовно того, що переможець на виборах не використовує владу для усунення з політичної сфери тих, хто програв вибори. Опозиція, в свою чергу, зобов'язується поважати право переможців приймати рішення, навіть якщо вони не узгоджуються з їх поглядами. Тобто, мова йде про лояльну (системну) опозицію.

Широке застосування методу політичного компромісу; ставлення органів влади до факту існування опозиції як до нормального явища суспільного життя.

Конкурентність в боротьбі за владу та можливість контролю за діяльністю владних структур забезпечує вільна преса, яка гарантує альтернативність інформації та можливість висловлення різних ставлень, оцінок, критики навіть найвищих посадових осіб у державі.

Міра демократичності режиму визначається гарантіями прав і свобод людини, політико-правовим статусом особистості, захищеності індивіда, мірою набуття ним рис громадянина. Законодавче гарантування прав і свобод людини і громадянина обмежує всевладдя держави.

Відносини між народом і обраними ним представниками базуються на основі контролю (переважно електорального), довіри, конституційного обмеження компетенції органів влади, її невтручання у справи громадського суспільства.

Вагомою рисою демократії є висловлене через вибори волевиявлення більшості. Проте право більшості на прийняття рішень треба поєднувати з захищеністю меншості, яка повинна мати право стати більшістю.

Ознакою демократії є також широке громадянство і достатньо високий рівень участі населення в політиці.

Висновок. Узагальнюючи вищесказане слід ще раз наголосити, що обов'язковими атрибутами сучасних демократій є політична і правова рівність, гарантія особистих прав і свобод, правова захищеність особи та меншин, забезпечення представництва інтересів усіх соціальних груп, легальність організованої опозиції.

Тема 4. Демократичні ідеї в українській політичній думці.

1. Демократичної традиції в політичній думці часів Київської Русі.

Утвердження демократичної традиції в Україні мало свою специфіку, зумовлену рядом особливостей, що відрізняли її розвиток від західних країн. Це: перерваність державотворчого процесу, чергування періодів державного існування із періодами бездержавності та політичної і економічної залежності від чужих держав і народів.

За таких умов сталий і послідовний розвиток демократичних форм в теорії і практиці був унеможливлений, тісно пов'язувався з наявністю або ж відсутністю національного державного організму. Піднесення демократичної думки припадало на етапи державного становлення або ж активної фази визвольної боротьби за державність і свободу, коли зростала суспільна активність українців.

Друга особливість обумовлювалася потребами та можливостями суспільної мобілізації поневоленого народу. В стані приниженості, повної політичної і економічної залежності від чужинців, гасла розвитку ідей самоврядування, утвердження прав і свобод не могли мати широкої підтримки, тож демократичні ідеї неминуче ув'язувалися й підпорядковувалися гаслам соціального та національного визволення.

Політичній думці часів Київської Русі були притаманні увага до насущних проблем тогочасного суспільства. В давньоруських літературних пам'ятках багато уваги присвячено гуманістичним ідеям, любові до людей та рідної землі, державному патріотизму, вболіванню за єдність території і народу.

В політико-правовій системі Русі виділяють окремі елементи демократичного характеру, як наприклад віче, право обрання («призвання») князя, укладення між ним і громадою публічного договору тощо. Вже у княжу добу окрім централізованої княжої влади мають місце перші зародки демократичного місцевого самоврядування. Первинні елементи слов'янської народної демократії пізніше стають зафіксованими в таких важливих державотворчих документах, як «Руська правда», «Слово про закон і благодать», «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Повісті минулих літ», «Слово о полку Ігоревім» та ін..

Водночас було б перебільшенням говорити про обґрунтування таких основоположних засад демократії як народовладдя, права і свободи людини, оскільки, в силу тогочасних політико-правових та соціально-економічних відносин, вони не могли бути предметом суспільної уваги й обговорення чи потенційно можливої практичної реалізації.

Найдавнішою працею, що дійшла до нас у письмовому вигляді від часів Київської Русі, є **«Слово про закон і благодать»** митрополита **Іларіона**. Він був наближеною до князя Ярослава Мудрого людиною, пресвітером княжої церкви у Берестові, якого в 1051 р. обрано першим Київським митрополитом руського походження. Вихідною проблемою «Слова» Іларіона є питання про співвідношення закону та істини (благодаті). У традиціях релігійної літератури під законом автор розумів Старий Заповіт, а під істиною — Новий. Закон Іларіон трактує як певну зовнішню настанову, що регулює примусовими методами діяльність людей на час до досягнення ними істини. Істина, благодать є певним внутрішнім контролером людської поведінки згідно з волею Божою. Для закону неприйнятним є уявлення про вище благо, він дається Богом людству на ранніх стадіях його розвитку. З часом закон змінюється благодаттю, відповідно і рабство змінюється свободою. Водночас закон

не протистоїть істині, його дотримання є шляхом до досягнення благодаті, а разом з нею — свободи. Підтримуючи князя Володимира, Іларіон чітко висловлює свої симпатії до монархії як форми державного правління. Вона імponує йому, бо тут влада зосереджується в руках одного правителя, а єдиновладдя є запорукою територіальної єдності і сили держави. При цьому бажано, щоб влада концентрувалась у руках мудрого правителя, який задовольняв би певні умови: пам'ятав, що несе відповідальність за підданих перед Богом; здійснював владу на основі закону і справедливості, а не сваволі; був милостивим до підданих.

Важливою пам'яткою політичної думки Київської Русі є літопис *«Повість врем'яних літ»* монаха Києво-Печерської лаври *Нестора*, першу редакцію якого датують 1113 р. У написанні літопису автор користувався як історичними джерелами інших європейських країн, так і руськими літописами, які не збереглися до нашого часу. У подальшому твір доповнювався матеріалами інших авторів.

Як і в «Слові про закон і благодать» Іларіона, одним із найважливіших питань політичного характеру у «Повісті...» є проблема рівності Київської Русі з іншими європейськими державами.

Особлива увага в «Повісті...» приділяється обґрунтуванню законності й необхідності князівської влади. Для посилення ідеї винятковості князівської влади наводиться оповідання про закликання варягів. Таке походження влади ставить княжий рід у привілейоване становище щодо основної маси населення й санкціонує передання влади лише всередині княжого роду. Однак на відміну від «Слова...» Іларіона, в якому всіляко обґрунтовується князівське єдиновладдя, автор «Повісті...» подає схему колективного володіння Київською Руссю князівським родом Рюриковичів.

Визначною пам'яткою політичної думки Київської Русі є *«Повчання»* (бл. 1117) *Володимира Мономаха* - великого князя київського, якому вдалось на короткий час зібрати землі Русі під єдиним началом перед її остаточним розпадом на окремі князівства. «Повчання» написано у формі заповіту-звернення Володимира Мономаха до своїх синів. У ньому узагальнено досвід князя за час перебування його на київському престолі. Цей досвід він намагається передати своїм синам. В автобіографічній частині твору подається ідеалізована картина державної діяльності та ідеальний образ князя-правителя, який має керуватися християнськими заповідями, моральними нормами і принципами. Крім моральних настанов, «Повчання» містить також практичні вказівки щодо керівництва державою, управління підданими, правил поведінки з ними в деяких типових ситуаціях, зокрема під час війни. За політичними традиціями слов'янства князь був не тільки правителем і воєначальником, а й верховним суддею в державі. Саме тому Мономах звертає особливу увагу своїх синів на дотримання ними закону та принципів справедливості й милосердя. При цьому князь не лише сам має бути справедливим і милостивим, а й вимагати цього від підлеглих.

2. Демократичні ідеї в політичній думці литовсько-польської і польсько-козацької доби (XVI-XVIII ст.)

Суспільний розвиток українських земель XIV-XVI століття можна означити як період бездержавності, роздільності і залежності від впливів політико-правової культури країн- поневолювачів, в першу чергу Польщі та Литовського князівства. В умовах епохи Відродження роль виразників суспільних поглядів брали на себе окремі

мислителі, які збагатили теоретичними підходами не тільки українську, але й європейську демократичну думку.

Серед них слід виділити *С.Оріховського-Роксолана (1513-1566)*, як знавця і представника політико-правового напрямку, теоретика гуманістичної політики і свободи. В своїх творах він намагався окреслити ідею природного права, визначити оптимальні аспекти ефективного управління державою, утверджував постулат верховенства закону, його обов'язковості та непорушності. Є автором низки праць: «Про целібат», «Відступництво Рима», «Напучення польському королю Сигизмунду Августу» та ін. Праці С. Оріховського-Роксолана свідчать про його знайомство з античною філософією, ідеями суспільного договору, природного права та іншими надбаннями суспільно-політичної думки епохи Відродження. Стосовно актуальної для того часу проблеми співвідношення церкви й держави він виявив непослідовність: спочатку активно захищав Реформацію в Польщі, доводив, що верховним суб'єктом влади в державі мусить бути король, церква ж має опікуватися лише духовними питаннями. Пізніше він зайняв компромісну позицію: визнавав за церквою право брати участь в управлінні державою, а в кінці свого життя захищав зверхність церковної (папської) влади над світською — королівською.

Після об'єднання в результаті Люблінської унії 1569 р. Польщі та Литви в єдину державу більшість українських земель перейшла до складу її польської частини. Польська адміністрація поширила на ці землі політику ополячення місцевої аристократії. Ідеї Реформації, церковно-релігійний розкол 1596 року в Україні і його наслідки зумовили появу цілої плеяди світських і релігійних мислителів? найвідомішими представниками якої були *Христофор Філалет та Іван Вишенський*, які в рамках формату гострої літературної полеміки, розвинули ідеї реформації, в першу чергу її демократичної складової.

Однією з перших у полемічній літературі була книга «Апокрисис» (бл. 1598), автор якої відомий під псевдонімом *Христофор Філалет*. Х. Філалет у релігійній формі обстоював ідею рівності людей, незалежно від становища у суспільстві та віросповідання. За своїм соціально-політичним характером книга була спрямована проти тогочасних польських порядків, які надавали необмежені права можновладцям і прирікали трудящих на цілковите безправ'я. Обґрунтовуючи свої погляди, Філалет виходив з ідей суспільного договору і природного права, обмеження влади монарха законом. Він обстоював вимогу створення справедливого закону і його суворого дотримання як підданими, так і королем. За Філалетом, монарх не є абсолютно повновладним володарем над своїми підданими. Людина — це єдність душі і тіла. Влада монарха не поширюється на душу людини і не є абсолютною щодо її «тіла», тобто в земних справах. Монарх не має права чинити свавілля над підданими і здійснювати безконтрольне самовладдя. Відносини між ним і підданими мають ґрунтуватися на законі і добровільній згоді, на вимогах «права и Божого и прирожонного».

Основою справедливих відносин між монархом і підданими має бути договір, за яким піддані присягають королю виконувати свої обов'язки, а король присягає підданим діяти згідно з законом, поважати права і свободи підданих. Христофор Філалет доводив, що піддані повинні захищати свої права від зазіхань влади. Ігнорування інтересів підданих, потурання несправедливості та утискам, беззаконня і свавілля неминуче породжують невдоволення владою і можуть спричинити силовий спротив. Ідеї Христофора Філалета, спрямовані проти релігійного і соціального

гноблення, мали велике значення для розвитку української суспільно-політичної думки, зародження її ліберального напрямку.

Одним із найвідоміших письменників-полемістів був **Іван Вишенський** (1550—1620) який різко виступив проти Брестської унії, заявивши, що її організатори керувалися лише власними інтересами й бажанням рівності у визискуванні православного селянства нарівні з панами-католиками. Основна ідея полемічної творчості Івана Вишенського — ідея соціальної рівності. Він доводив, що люди є рівними від природи: їхні тіла складаються з єдиної субстанції, королі та царі «толко властію сродство людське превосходять, а плотію і кровію і смертію всім ровни суть». Виокремлюючи рівність як основний принцип раннього християнства, відкидаючи єдиновладдя в політичному житті, Іван Вишенський висуває **ідею соборності**, суть якої полягає в тому, щоб жити, «соборно один одного ісправляючи, а не одному над всіма володіти». В основі соборності лежить ідея соціальної рівності.

В контексті ідеї соборності Іван Вишенський критикував світську владу, далеку від ідеалів раннього християнства. Він наголошував, що, одержавши владу від Бога, правитель не може користуватися нею на власний розсуд, чинити свавілля, бо це є грубим порушенням Божих настанов про рівність. Бог дав владу для того, щоб утверджувати закон і справедливість, а не чинити свавілля.

Демократичні традиції козацько-гетьманської доби

Демократичні традиції козацько-гетьманської доби були тісно пов'язані з Запорізькою Січчю як своєрідною формою військової демократичної організації українців у XVI - XVIII століттях, та козацькою гетьманською державою (Гетьманщиною), що вела свій початок від часів гетьмана Б.Хмельницького і до часу ліквідації української державності російським царизмом.

Прагнення українського народу до звільнення від польсько-шляхетського гніту знайшло своє відображення у його національно-визвольній боротьбі. Гетьман Війська Запорозького Петро Конашевич Сагайдачний домогся визнання польським урядом автономії українських земель у складі Речі Посполитої. Гетьман Богдан Хмельницький продовжив справу П.Сагайдачного. Він очолив визвольну війну українського народу проти польської шляхти 1648-1654 рр., результатом якої стало утворення козацько-гетьманської держави. Існування козацько-гетьманської держави як самостійної і незалежної було нетривалим. Ще в ході визвольної війни у Б. Хмельницького та частини його оточення утвердилася думка, що власними силами, без сторонньої допомоги Україна не зможе захиститися від ворожих нападів і зберегти свою незалежність У 1654 р. між Україною і Росією була укладена угода, за якою Україна увійшла до складу Росії на правах широкої автономії, а в результаті фактично втратила свою незалежність. Після укладення цієї угоди доля української державності вирішувалась у взаємовідносинах України і Росії.

Важливе місце у розвитку демократичної думки козацької доби знайшло обґрунтування принципів народоправ'я та демократії в політико-правовому документі **II Орлика** «*Пакти і Конституція прав і свобод Запорізького Війська*» 1710 року, де теоретична складова тісно ув'язувалася із практичними формами взаємин у козацькому середовищі. Цей документ, що увійшов в історію як Конституція П. Орлика, став своєрідним зразком оформлення демократичних відносин між правителем та народом.

Основна частина конституції містить статті, в яких ідеться про державний устрій України як козацької держави. Зміст цих статей полягає ось у чому:

- в Україні відновлюються права православної церкви, яка повертається під юрисдикцію константинопольського патріарха; відновлюються і проголошуються недоторканими давні кордони козацької держави;
- відновлюються давні права Запорозької Січі, їй повертаються землі та маєтності; всі поточні державні справи вирішує гетьман спільно з радою генеральної старшини;
- основоположні питання державного життя вирішує генеральна рада, яка складається з гетьмана, генеральної старшини, цивільних полковників та козаків (по одному від кожного полку); - старшина й рада мають право виступати проти гетьмана, якщо він порушує закони;
- справи про кривду та провини генеральної старшини розглядаються генеральним судом, який не підпорядковується гетьману;
- генеральна старшина звітує перед гетьманом про свою роботу;
- полковники, сотники та інші посадові особи обираються вільними голосами і затверджуються гетьманом; гетьман має контролювати розумність податків і повинностей, від них звільняються козацькі вдови, сироти та їхні господарства;
- проводиться ревізія державних земель, якими користується старшина, відновлюється законність у користуванні суспільним надбанням і встановлюється рівність у виконанні державних обов'язків.

Конституція П. Орлика не набула чинності, вона залишилася лише проектом політико-правового документа. Тому некоректно «її вважати першою українською конституцією», «першою у світі демократичною конституцією», подавати її як попередника прийнятої у 1787 р. Конституції США. Конституція П. Орлика має велике значення як свідчення того, що українська політико-правова думка розвивалася в руслі передових західноєвропейських політичних традицій. Конституція містить низку демократичних і прогресивних ідей: обмеження влади гетьмана, представницьке управління, поділ державної влади, закріплення прав і свобод особи, справедливість у розподілі суспільних благ, підтримка соціально незахищених верств населення тощо.

3. Демократичні ідеї в суспільно-політичних концепціях ХІХ ст.

На початку ХІХ ст. українські землі були поділені в основному між двома континентальними імперіями Європи — Австрійською імперією Габсбургів та Російською імперією Романових. На підросійській Наддніпрянській Україні після ліквідації гетьманщини, Запорозької Січі та залишків місцевого самоврядування політична думка переживала період занепаду. Осмислення ситуації що склалася відбувалося в прихованих формах таємних товариств і творів анонімних авторів.

Діяльність таємних товариств активізувалася в середині ХІХ ст., коли нагально постали проблеми ліквідації кріпацтва, відстоювання інтересів і прагнень селянської маси, поширення та втілення в життя ідей європейського лібералізму і просвітництва. Важливою віхою в розвитку української політичної думки цього часу стала діяльність Кирило-Мефодіївського братства та політичні ідеї його учасників. Братство виникло наприкінці 1845 — на початку 1846 рр. з ініціативи чиновника канцелярії Київського генерал-губернатора М. Гулака, ад'юнкта Київського університету М. Костомарова та студента університету В. Білозерського. Пізніше до них приєдналися Т. Шевченко, П. Куліш, та ін. Братство ставило своєю метою об'єднання всіх слов'янських народів у єдину федеративну республіку. Воно обстоювало ідеали свободи, рівності і братерства усіх слов'янських народів, відкидало всі форми соціального поневолення,

виступало проти самодержавства та кріпосного права. Проіснувавши не більше 15 місяців, братство було розгромлене поліцією після зради одного з нових членів.

Автором головного програмного документа Кирило-Мефодіївського братства під назвою «*Закон Божий*» (*Книги буття українського народу*)» був **Микола Костомаров** (1817-1885). Провідною ідеєю цього твору є ідея українського месіанізму, за якою Україна мала виконувати волю Божу — рятувати слов'янство. Істинний українець будь-якого роду мав любити не царя, не пана, а лише Бога. Звідси випливає історична місія українського народу — рятувати слов'янство. Почавши боротьбу за власне звільнення й не прагнучи до панування над іншими, він сприятиме звільненню всіх народів від будь-яких форм гноблення і становленню форм співжиття, що базуватимуться на християнських принципах.

У поглядах на державу М. Костомаров виходив з того, що всяка влада походить від Бога й не може бути абсолютною, самодержавною. Засуджуючи самодержавство, М. Костомаров водночас бачив і недоліки республіканського устрою, який не дає гарантій захисту від свавілля влади «багатьох царків». Перевагу він віддає такому республіканському устрою, де влада є виборною, змінною та підзвітною народним зборам, а відносини між народами будуються на федеративних засадах. Для М. Костомарова, як і для більшості членів Кирило-Мефодіївського братства, федерація в поєднанні з республіканською формою правління була найдоцільнішою формою державного устрою. Він вважав її традиційно слов'янською формою, що має свої початки ще в Київській Русі і дає змогу поєднати прагнення українського народу до політичної самостійності та застерегти його від появи експлуаторських класів.

Демократичні традиції Кирило-Мефодіївського братства продовжив і розвинув визначний український історик, етнограф, літературознавець і публіцист **Михайло Драгоманов** (1841 -1895).

Політичні погляди М. Драгоманова формувалися під значним впливом поширених у тогочасній Європі ліберальних і особливо соціалістичних ідей. Перехід від родоплемінної організації суспільного життя до держави він пояснював дією таких чинників, як розвиток сім'ї, матеріального виробництва, класової боротьби, концентрація земель унаслідок завоювань. Однак М. Драгоманов не поділяв марксистську тезу про визначальну роль матеріального виробництва в суспільному розвитку. Він вважав, що економічна діяльність задовольняє лише одну з потреб людини — «живлення», тоді як існують інші не менш важливі потреби — розмноження, пізнання, розваги. Люди прагнуть до спілкування та об'єднання, основними формами яких є громада й товариство.

Поняття «громада» є ключовим у політичних поглядах М. Драгоманова. На його думку, головним критерієм оцінки діяльності держави є служіння суспільному благу. Суть держави полягає не в її формі, а в тих правах і свободах, якими наділені громадяни. Політична історія людства є кругообігом трьох основних форм держави — аристократії, монархії й демократії. Людство втратило первісну свободу й постійно прагне її повернути, але цьому заважає держава, навіть демократична, бо за такої форми депутати стають головуючими над народом і вирішують державні справи, не враховуючи його волю. У зв'язку з цим М. Драгоманов пропонує радикальний, на його думку, крок: замість введення народоправства (демократії), що є лише однією з форм державного правління, впроваджувати самоврядування, щоб була «своя воля кожному і вільне громадянство й товариство людей і товариств».

Громада у М. Драгоманова є первинною ланкою організації суспільного життя. Стосунки між громадами мають будуватися на федеративних засадах. Федерація

утворюється в результаті децентралізації управління державою з громад як більш дрібних суспільних об'єднань. Громади як вільні й самостійні утворення будують федерацію знизу догори — аж до всесвітньої федерації як наступниці держави. Федерація втрачатиме державні функції і поступово прийде до адміністративної автономії та децентралізації. Вчений далі розвинув концепцію федералізму, започатковану М. Костомаровим. Він виступав за самостійні сильні обласні органи влади, які мали б певну незалежність від центральної влади й діяли на автономних і самоврядних засадах. Самоврядування мало здійснюватися різними зборами, яким були б підзвітні посадові особи.

Головну причину поділу суспільства на багатих і бідних М. Драгоманов убачав у приватній власності. Покінчити зі злиденністю і гнобленням можна тільки шляхом організації колективної праці за умови колективної власності громади на землю та знаряддя праці. Здійснення переходу до нового ладу («громадівського соціалізму») можливе еволюційним шляхом демократизації, піднесення культури і свідомості народу. М. Драгоманов виступав проти революційних перетворень.

Підтримуючи лібералізм за відстоювання ним прав і свобод громадян, М. Драгоманов водночас вважав, що лібералізм мав служити засобом у боротьбі за соціалістичний ідеал. Поділ влади, парламентаризм, демократичні права і свободи, які відстоював лібералізм, мали бути притаманними й соціалізму.

Принцип федералізму був визначальним у поглядах М. Драгоманова й на національне питання. Він заперечував ідею національної державності, вважав, що політичною формою організації суспільного життя має бути федерація, що складається із самоврядних громад. Україна також має бути федеративним утворенням, яке складається з 20 земель (Київської, Одеської, Харківської, Поліської та ін.) і, у свою чергу, входить до побудованої на федеративних засадах Росії. Він писав: «Здобути ж політичну волю в Росії, на мою думку, українська нація може не шляхом сепаратизму, а тільки вкупі з іншими націями й країнами Росії, через федералізм». У зв'язку з цим М. Драгоманов відкидав націоналізм і сепаратизм, виступаючи з позицій інтернаціоналізму.

Демократичними ідеями пройняті політичні погляди іншого великого українського громадсько-політичного діяча і мислителя **Івана Франка (1856-1916)**.

Політичні погляди І. Франка еволюціонували від громадівського соціалізму й захоплення марксизмом до позицій національної демократії та критики марксизму.

Погляди І. Франка на державу були близькими до марксистських. Виникнення держави він пов'язував з виникненням приватної власності та суспільних класів. Найважливішою ознакою держави вважав відокремлений від суспільства управлінський апарат, що виступає як чинник насильства стосовно суспільства. Всі експлуаторські держави були і є відчуженою від народу політичною силою, яка протистоїть народові й панує над ним. Буржуазна держава також не є винятком. У такій державі відбувається концентрація багатства в руках нечисленної пануючої верхівки, тоді як мільйони трудівників не можуть задовольнити свої елементарні життєві потреби. Конституційність, парламентаризм не ліквідують соціальної нерівності, бо парламент насправді представляє інтереси заможних верств суспільства, а буржуазне право захищає ці інтереси і робить трудящих фактично безправними. Слід розрізняти формальну і реальну рівність, бо юридична рівність, що не спирається на економічну та освітню рівність, залишається на папері, а в повсякденному житті вона для нижчих верств нездійсненна.

Ці погляди І. Франка на державу визначили і його негативне ставлення до марксистської ідеї держави диктатури пролетаріату. Така держава також матиме чиновницько-адміністративний апарат, який стоятиме над народом, і соціальна нерівність не буде подолана. У зв'язку з цим соціалістичне суспільство І. Франко уявляв як співдружність людей праці, засновану на господарській рівності, повній громадянській і політичній свободі, несумісній з державою. Політична свобода полягає у відсутності політичного тиску та управління зверху, держави як органу примусу. Народ знизу управляє сам собою, працює сам на себе, сам здобуває освіту й захищається. У майбутньому суспільстві утвердиться справжнє народовладдя. Головними осередками влади народу будуть громади, що виконуватимуть усі функції управління суспільством. І. Франко віддавав перевагу безпосередній демократії, хоча не заперечував необхідності і представницької демократії. Органи представницької демократії утворюються на рівні вільного союзу громад, представники яких формують єдиний представницький орган для вирішення важливих питань — зовнішньої торгівлі, суду, оборони та ін.

І. Франко не поділяв марксистської ідеї про історичну місію пролетаріату, за якою йому належить очолити боротьбу за соціалізм усіх трудящих. Він говорив про «робітництво», під яким розумів усіх, хто працює, — робітників, дрібних селян, ремісників, інтелігенцію. На відміну від марксизму І. Франко прагнув до того, щоб його соціалізм спирався на загальнолюдські, а не на суто класові цінності. Це мав би бути самоврядний, недержавний соціалізм.

Відстоюючи федералізм, І. Франко водночас виступав як проти космополітизму М. Драгоманова, так і проти інтернаціоналізму марксизму. У працях останніх років він різко критикував тих діячів, для яких загальноєвропейські ідеали соціальної рівності заслонили ідеал національної самостійності, та тих, хто за гаслами інтернаціоналізму приховує нелюбов до власного народу. Хоча І. Франко багато в чому поділяв марксистські погляди на проблеми суспільного розвитку, він виступав проти абсолютизації марксистського вчення, закликав сприймати його як продукт певної епохи, а не як керівництво до дії на всі часи.

4. Ідейні напрямки розвитку демократичних принципів у політичній думці України у ХХ столітті.

У першій третині ХХ століття в українській політико-правовій думці сформувався ряд напрямів, представники кожного з яких узагальнювали досвід національно-визвольних змагань 1917-1921 років і виражали властивий їхнім політичним підходам погляд на перспективи національно-державницького розвитку України. Традиційно виділяють три провідні напрямки: народницький, державницько-консервативний і націоналістичний.

Для народницького або соціалістичного напрямку (найвідоміші представники *Михайло Грушевський, Володимир Винниченко*) найбільш притаманними рисами були пріоритет інтересів народу і громадянського суспільства над інтересами держави, демократизм, виборність, республіканський устрій, свобода і волелюбність українського народу.

Михайло Грушевський (1866-1934) — видатний український історик і політичний діяч, Голова Української Центральної Ради. У своїх численних працях, зокрема багатотомній «Історії України-Руси», детально дослідив історію українського народу. При цьому він відмовився від розгляду її як історії класової боротьби і подав як історію української державницької ідеї.

У питанні про форму української державності погляди М. Грушевського зазнали певної еволюції — від ідеї федеративних форм організації державного життя української нації до ідеї національної незалежності України. Спочатку він виступав за національно-культурну автономію України у складі Росії, пов'язував здобуття українським народом свободи з перетворенням Росії в демократичну правову державу.

Під час революції 1905-1907 рр. М. Грушевський вважав, що вирішення українського питання й національних проблем народів Росії можливе шляхом реалізації принципу національно-територіальної та обласної автономії і забезпечення національних прав усіх народів. Автономна Україна у складі федеративної Російської республіки — такою вбачав М. Грушевський українську державність. Основними рисами федеративної республіки мали бути широке місцеве самоврядування і представницька демократія. Українська національна територія має бути об'єднана в єдину область із власним сеймом, що вибирається прямим, рівним і таємним голосуванням. Необхідно чітко розмежувати повноваження центру та областей: органи місцевого самоврядування мають розпоряджатися місцевими фінансами, земельним фондом, вирішувати питання освіти й культури; центральна влада має складати норми загальних основ державного і суспільного ладу.

Жовтнева революція та політична практика російського більшовицького уряду змінили погляди М. Грушевського. Він перейшов до ідеї національної незалежності й суверенітету України, свідченням чого став прийнятий очолюваною ним Українською Центральною Радою 9 (22) січня 1918 р. IV універсал, який проголосив Україну самостійною народною республікою. Однак і після цього вчений підтримував ідею федералізму.

Важливе місце в українському соціалістичному русі посідає видатний письменник і політичний діяч *Володимир Винниченко (1880-1951)*. Він був одним із організаторів Революційної української партії, членом Центрального Комітету Української соціал-демократичної робітничої партії, заступником голови Української Центральної Ради, першим головою Генерального Секретаріату — уряду Української

Народної Республіки, Головою Директорії, автором майже всіх декларацій і законодавчих актів УНР.

Упродовж усього свого життя В. Винниченко залишався соціалістом, однак різко негативно ставився до соціалізму в його радянсько-більшовицькому варіанті. Він вважав, що є два шляхи здійснення соціалізму, з приводу яких розходяться соціалісти і комуністи. Соціалісти виходять з того, що соціалізм можна побудувати лише поступово, еволюційно, реформами. Комуністи, навпаки, вважають, що капіталізм потрібно знищити відразу, революційним шляхом.

У поглядах з українського національного питання В. Винниченко пройшов шлях від прихильника культурно-національної автономії України у складі Російської федеративної республіки до визнання необхідності відродження самостійної української державності. Як соціаліст, розв'язання національного питання він підпорядковував вирішенню завдання соціального визволення народів, тобто звільнення їх від капіталістичної експлуатації. Тому був готовий відмовитися від національної незалежності на користь соціалізму.

Ідеал української демократії В. Винниченко вбачав у «федерації російської республіки й участі у ній України як рівного з іншими державного тіла». Обґрунтовуючи необхідність перебування України у складі Російської федерації, він наголошував на історичних, економічних і культурних зв'язках України з Росією, потребах оборони. На його думку, комбінація основних чинників соціально-політичного життя України не вимагає її незалежності як політичного державного оформлення.

Дещо пізніше, перебуваючи вже в еміграції, В. Винниченко докорінно змінив свої погляди на українську державність, про що свідчить його праця «Відродження нації» (1920). У ній він вказує на нерівність у відносинах між українською і російською націями. Необхідно створити такі державні умови, які б допомогли викоринити ці шкідливі наслідки минулого. Найкращою формою розвитку революції кожної нації є повна державна незалежність на принципах рівності відносин і добровільного тісного союзу з усіма соціалістичними державами проти всесвітньої буржуазії. Однак і цього разу В. Винниченко пріоритет віддавав, як тоді вважалось, соціальному визволенню, соціалізму перед визволенням національним. На його думку, відродження української нації відбуватиметься в гармонії з її соціальним визволенням, і чим лівішим буде політичний режим України, тим більше він сприятиме національному відродженню українського народу.

Представники державницько-консервативного напрямку (В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський) відстоювали принципи монархічно-консервативного типу правління, станової ієрархії, авторитету, дисципліни, пріоритету державницького підходу, права та свободи людини.

Найбільш впливовим представником українського консерватизму і водночас найоригінальнішим українським політичним мислителем після М. Драгоманова вважається **В'ячеслав Липинський (1882-1931)**. Липинський послідовно обстоював ідею незалежної української державності. Він вважав, що тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує націю від економічного розпаду та кривавої анархії. Лейтмотивом творчості В. Липинського є слова: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути».

Обґрунтовуючи ідею створення незалежної української держави, В. Липинський на перший план спочатку висував її демократичний характер, вважаючи, що тільки

демократія може стати твердою опорою державності. Питання про форму державного правління — монархічну чи республіканську — було для нього другорядним. Згодом, аналізуючи причини невдачі української національної революції 1917-1920 рр., він був глибоко розчарований народницькою елітою, яка розуміла демократію як необмежене народовладдя під проводом Рад і отаманів і виявилася нездатною вирішити нагальні проблеми державного будівництва. Тому форму державності для України В. Липинський шукав поза демократією, більшовицькою диктатурою та націоналізмом. Такою формою він вважав конституційну монархію.

На думку В. Липинського, кожний народ мусить пройти період монархії, відсутність якої на теренах України була причиною неоформлення власної державної організації впродовж століть. Ідея монархії має виступати консолідуючим чинником українського суспільства, вона відповідає державницькій традиції, започаткованій іще Б. Хмельницьким. Це має бути трудова, правова і спадкова (ділчйна) монархія на чолі з гетьманом. Висновок на користь такої монархії Липинський зробив на основі аналізу виокремлених ним трьох основних форм і методів державного правління: демократії з республікою; охлократії з диктатурою; класократії з правовою — «законом обмеженою і законом обмежуючою» — монархією. Демократичний метод властивий республіці і заснований на відкритій конкуренції в боротьбі за владу, яка точиться між різними групами суспільства. Охлократичний метод характерний для диктатури і заснований на владі окремих суспільно-політичних груп (класу чи партії) над суспільством. Лише за класократії, яка складається з провідних представників усіх суспільних класів і верств, держава існує для нації.

Основними підвалинами, на яких має засновуватися українська монархія, Липинський називає аристократію, класократію, територіальний патріотизм, український консерватизм і релігійний етос (*характер, склад*). Гетьман як спадковий монарх репрезентує державу, уособлює її авторитет. Разом з гетьманом управління державними й суспільними справами здійснює аристократія — найкращі представники нації, незалежно від їх соціального походження. В аристократії існують статична й динамічна складові. Першу представляють такі елементи, які наявні у будь-який історичний період, — шляхта і хліборобський клас. Аристократія завжди повинна поновлюватися, інтегруючись з іншими соціальними верствами, які складають монархічну державу. Такі особливості формування аристократії забезпечують представництво у її складі всіх суспільних класів і станів: промислового (фабриканти, інженери, робітники), хліборобського (поміщики, селяни, сільськогосподарські робітники), купецького і фінансового (всі, хто живе з обміну продуктами), комунікаційного (залізничники, водії), інтелігенції. В результаті аристократія виступає як класократія — влада найкращих представників усіх суспільних класів і станів.

Близькою до політичних поглядів Липинського була консервативна концепція українського державотворення відомого галицького історика **Стефана Томашівського (1875-1930)**. Державницька концепція С. Томашівського ґрунтується на ідеї особливої ролі Галичини та уніатської церкви в українському державотворенні. Витоки української державності вбачав у Галицько-Волинській державі XIII-XIV ст. Томашівський доводив, що традиції українського народу, наявність внутрішніх розбіжностей між провідниками та станами українського суспільства зумовлюють необхідність впровадження в Україні монархічної форми правління як такої, що найкраще сприяє утвердженню авторитету і порядку. Однією з основних причин поразки української інтелігенції у її прагненні у 1917-1920 рр.

збудувати свою державу С. Томашівський вважав орієнтацію на демократію і республіку, яких, на його думку, ніколи не знав український народ.

Томашівський не ототожнював демократію лише з республікою. На його думку, монархія, якщо вона не є абсолютною, також сумісна з демократією. Не заперечував він і прийнятність для України республіканського ладу. Коли республіканська форма правління утвердиться шляхом еволюції з традиційної монархічної — гетьманської — форми, вона може бути прийнятною для України. Головне, щоб зміна форм правління відбувалася еволюційним шляхом.

Найвідомішими представниками націоналістичного напрямку є *Міхновський, Донцов і Сціборський*. Вони вважали, що до революції 1917 р., коли Україна отримала реальний шанс здобути політичну самостійність, нація прийшла ідеологічно невідповідною, а найголовніше — неготовими виявилися її провідники, які часто поступалися національними інтересами на користь соціальних демагогів і маніпуляторів привабливими гаслами. Ідеологи націоналізму вважали за свій обов'язок формувати національну свідомість українського народу, всебічно сприяти усвідомленню ним необхідності здобуття незалежної державності. Однак при цьому вони негативно ставилися до деяких інших народів, особливо російського, у тій чи іншій формі пропагували ідею національної винятковості українців. Засновником українського націоналістичного руху вважається *Микола Міхновський (1873-1924.)*

Однією з основних причин втрати українцями державності М. Міхновський вважав відсутність внутрішньої єдності й висував ідею національного солідаризму, яка має об'єднати окремі частини нації в єдине ціле: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ». Ідея національного солідаризму найповніше була сформульована в «X заповідях УНП» — заснованої Міхновським Української народної партії. «Заповіді» мають важливе значення для розуміння політичної позиції їх автора, українського націоналізму в цілому, тому наведемо їх тут дослівно:

«I. Одна, єдина, неподільна від Карпат аж до Кавказу самостійна, вільна, демократична Україна — республіка робочих людей — отес національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал.

II. Усі люди — твої браття, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди — се вороги нашого народу, поки вони панують над нами і визискують нас.

III. Україна для українців! Отже, вигонь з України чужинців-гнобителів.

IV. Усюди і завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.

V. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників і добре буде цілому твоєму народові і тобі.

VI. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних інтересів.

VII. Не зробиш ренегатом-відступником.

VIII. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.

IX. Допомагай своєму землякові поперед усіх. Держись купи.

X. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами, не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаєш їм сили і відваги; не накладай купі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш».

Міхновський був одним із авторів конституційного проекту «Самостійна Україна» (1905), за яким Україна мала бути президентською республікою з

двопалатним парламентом — Радою представників і Сенатом. Парламентські вибори мали відбуватися з урахуванням національно-економічних особливостей дев'яти вільних і самоуправних земель. Передбачалися широкі громадянські свободи, суд присяжних, націоналізація землі за викуп і розподіл її за національною ознакою. Для М. Міхновського розв'язання національного питання мало передувати вирішенню питання соціального. Хоч би якими великими не були завдання соціальної революції, вона, на його думку, не принесе справжнього звільнення поневоленій нації.

Якщо Міхновський був засновником українського націоналістичного руху, то публіцист і громадсько-політичний діяч *Дмитро Донцов (1883-1973)* виступив його головним ідеологом. Він був членом Української соціал-демократичної робітничої партії, Партії хліборобів-демократів, редактором низки періодичних видань.

Д. Донцов заперечував традиційний український націоналізм XIX ст. за раціоналізм, лібералізм і соціалізм, федералістичні та автономістичні ідеї. Натомість він сформулював концепцію нового — інтегрального, або чинного, українського націоналізму. Інтегральний націоналізм передбачає пристрасне ставлення до світу і є своєрідною формою світогляду, покликаною об'єднати населення в народ і перетворити його в націю. Чинність націоналізму означає дійовість, а не пасивну споглядальність.

Вихідною ідеєю інтегрального націоналізму є ідея переорієнтації українства на Захід, відхід його від Росії, як несумісного з нею за історичними політичними традиціями, національними звичаями, способом життя. Донцов стверджував, що призначення України — бути аванпостом захисту культури Заходу від російського впливу. У цьому він вбачав зміст української національної ідеї.

Націю Д. Донцов розумів як об'єднання мільйонів волю довікола спільного ідеалу панування певної етнічної групи над територією, яку вона дістала в спадщину від батьків і яку хоче залишити своїм дітям. Головною ознакою нації стає ідеал політичного владарювання, державної незалежності. На відміну від Липинського, для якого створення держави було підставою для формування нації, для Донцова саме поява нації, її прагнення до самостійного політичного життя є необхідною передумовою створення власної держави.

Боротьба за формування нації і державну незалежність повинна ґрунтуватися на романтизмі, фанатизмі та аморальності. Романтизм є догматичним, отже, релігійним за своїм характером відчуттям, що в історії часто постає у формі різних легенд і міфів. Фанатизм випливає з релігійного характеру догматизму, бо віруючі дивляться на свої ідеї як на правду, обов'язкову для всіх. Фанатизм є аморальним, він суперечить буденній моралі, оскільки звичайні люди керуються у своїх діях не загальнонаціональними, а передусім власними інтересами, що виправдовує існуюча мораль. Аморальність у політиці означає можливість використання будь-яких засобів для досягнення політичних цілей.

Необхідною умовою національного поступу, перетворення маси в націю Д. Донцов вважав формування національної політичної еліти як державотворчого елемента. Цей елемент він називає по-різному: аристократією, провідною верствою, ініціативною меншістю, правлячою кастою. Першочерговим завданням українського націоналізму є формування саме провідної верстви, гідної завдань, що стоять перед нацією.

Провідна верства має визначитися своїм окремим становищем у суспільстві та окремими, тільки їй притаманними, державотворчими функціями. Маса не можуть творити державу, оскільки їх покликанням є фізична праця, і вони прив'язані до землі

як до засобу виробництва. Це люди земних інтересів і земної праці, які приносять суспільству користь тим, що сумлінно виконують своє призначення. Правляча ж верства — це аристократи духу, для яких земля — передусім арена боротьби й захисту інтересів усього суспільства. Аристократ б'ється за землю й віддає за неї своє життя; межі своєї землі він встановлює не плугом, а мечем. Методом реалізації провідною верствою ідейних настанов інтегрального націоналізму, за Донцовим, мало бути «творче насильство», що означає орієнтацію на примус у процесі боротьби за державну незалежність.

Донцов рішуче заперечував ідею федералізму, яка була провідною в українській політичній думці XIX ст. Він виступав за повну незалежність української держави у формі селянської дрібнобуржуазної республіки і вважав, що політичний сепаратизм, спрямований насамперед проти російської державності, є необхідною умовою виживання української нації.

Донцов поділяв нації на панівні і непанівні і вважав, що сильніші нації мають перемогти слабших і «накинути» їм свій спосіб життя. Він виходив з того, що гуманізм і демократія несумісні з національною волею, національною ідеєю і тому на них не слід зважати.

У 20—30-х роках, коли в Європі поширювалася фашистська ідеологія і в деяких країнах були встановлені фашистські режими, ідеї Д. Донцова набули популярності в середовищі галицької молоді. Його націоналізм став ідеологічною основою програми Організації українських націоналістів (ОУН). Однак сам Д. Донцов не належав до націоналістичних організацій.

Український дисидентський та правозахисний рух.

В Україні за роки панування радянської тоталітарної системи політична думка і політична наука уособлювалася у догматичній теорії «наукового комунізму», що мала обґрунтувати переваги «соціалістичної демократії». Однак «соціалістичної демократії» не було ні доктринально ні реально. Тотальний контроль з боку держави унеможлилював розвиток громадянського суспільства, демократичної політичної та правової культури, деформував суспільну свідомість.

Під час хрущовської «відлиги» на захист національної й людської гідності та особистої свободи виступили дисиденти з середовища «шістдесятників». В післясталінський період вони знову поставили українську проблему, заявили про невирішеність національного питання в СРСР, зокрема в Україні, сміливо вступили в нерівну боротьбу за право свого народу на незалежне існування на своїй власній землі. Серед них були поети, письменники, публіцисти і журналісти, історики, психологи, юристи — С. Вірун, М. Горинь, І. Дзюба, І. Драч, І. Кандиба, С. Караванський, Л. Костенко, Л. Лук'яненко, В. Стус, В. Чорновіл та ряд інших, істинних громадян землі української, які активно згуртували національний рух, мужньо виборювали ідеї національного відродження.

Щоб зрозуміти політичний характер і значення дисидентства як суспільно-політичного явища, антитоталітарне спрямування його ідеології, слід визначити форми його розвитку. Це насамперед створення і діяльність різних політичних організацій і невеликих груп. Серед них можна назвати створену наприкінці 1959 р. «Українську робітничо-селянську спілку» (фундатор — Л. Лук'яненко), яка ставила питання про те, що «для покращення матеріального і політичного становища громадян республіки Україні необхідно вийти зі складу СРСР на підставі ст. 17 Конституції СРСР і утвердити незалежну державу». Поряд з цим в Одесі виникла

«Демократична спілка соціалістів», яка ставила собі за мету перетворитися в другу соціалістичну партію в країні. На Західній Україні в цей час діяли невеликі нелегальні, переважно культурологічні групи — «Об'єднана партія визволення України», «Український національний комітет».

Специфічною формою інакомислення в цей період стає так званий самвидав, основним завданням якого було поширення різноманітних матеріалів — від рукописних журналів до релігійно-духовних псалмів, сторінок Євангелія, творів Д. Донцова, тогочасних заборонених віршів і публіцистики. Національний рух згуртовується за допомогою всеукраїнського підпільного видання. Це був "Український вісник" за редактуванням В. Чорновола.

Від початку 70-х років, коли СРСР ратифікував у 1973 р. міжнародні пакти прав людини, а в 1975 р. підписав Заключний акт в Хельсінкі, в Україні, як і в інших республіках СРСР, започатковується правозахисний рух. 9 листопада 1976 р. утворилася Українська група сприяння виконанню хельсінських домовленостей (засновники М. Руденко, О. Мешко, О. Тихий). У Декларації, проголошеній цією групою, ставилися такі завдання: 1) ознайомлення зі змістом Декларації прав людини, схваленої ООН у 1948 р.; 2) активне сприяння виконанню гуманітарних статей Заключного акта; 3) надання Україні права бути представленою на всіх міжнародних форумах як суверенній державі; 4) акредитація в Україні представників зарубіжної преси і т. ін.

На початку 80-х років рух продовжував існувати як у вигляді організації "Українського патріотичного руху", так і у появі окремих осіб, які розповсюджували самвидав, писали і розповсюджували листівки тощо. З початком перебудови в СРСР національно-визвольний рух набув масовості.

Дисидентський рух складався з трьох основних течій, що то розходились, то зливались:

1. Правозахисне, або демократичне дисидентство, репрезентоване у Росії А. Сахаровим, О. Солженіциним та їх однодумцями, а у нашій республіці — Українською Гельсінською Групою (УГГ).

2. Релігійне дисидентство, що мало на меті боротьбу за фактичне, а не декларативне визнання свободи совісті. В Україні, зокрема, воно вело боротьбу за відновлення українських греко-католицької та авто-кефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект.

3. Національно орієнтоване дисидентство, яке рішуче засуджувало шовінізм, імперську політику центру, форсовану русифікацію, виступало на захист прав і свобод усіх народів та їх співпрацю в боротьбі за умови життя, гідні цивілізованого світу. Певна частина цієї течії обстоювала ідею відокремлення України від СРСР мирним шляхом. До цього напрямку належали І. Дзюба, С. Караванський, В. Мороз, В. Чорновіл та ін..

Характерна риса усіх трьох напрямів дисидентства — відстоювання національних інтересів українського народу, тобто органічне включення у сферу діяльності національного фактора. Специфіка дисидентського руху полягає у тому, що він, будучи реальною опозиційною силою, фактично не мав ні власних організаційних структур (партій, об'єднань), ні цілісної загальної програми. Незважаючи на порівняно нечисленні свої ряди, дисидентський рух був реальною моральною та ідеологічною загрозою системі, оскільки формував і зберігав демократичні суспільні ідеали. У період перебудови і здобуття незалежності значною

мірою були легалізовані і використані традиційні дисидентські лозунги: гласність, демократизація суспільного життя, правова держава, відкрите суспільство та ін.

Тема 5. Права і свободи людини і громадянина

1. Історія і теорія правової держави

Держава відіграє вирішальну роль у житті суспільства. Завдяки появі держави як органу управління суспільством людство перейшло від стану дикості й варварства до цивілізованості. Держава узгоджує багатоманітні соціальні інтереси, упорядковує життєдіяльність суспільства, забезпечує його цілісність, захищає слабких від свавілля сильних, утверджує у відносинах між людьми панування сили права натомість панування права сили, яке притаманне додержавному стану. Вся людська історія неспростовно свідчить, що найбільшого розвитку суспільства досягали за розвиненої державності, й навпаки — руйнування державності призводило до глибокої суспільної кризи і навіть до зникнення самого суспільства.

Проте держава не є абсолютним благом, з нею пов'язано й чимало негативного. Вона може зловживати своїм монопольним правом примусу й чинити насилля над суспільством. Негативні сторони функціонування держави виявляються не лише за недемократичних політичних режимів. Будь-яка, навіть найдемократичніша, держава прагне до розширення своїх повноважень і встановлення тотального контролю над суспільством.

Держава, отже, не є ні абсолютним благом, ні абсолютним злом. З метою мінімізації негативних наслідків функціонування держави для суспільства, обмеження можливого зла від неї людство напрацювало низку теоретичних і практичних засобів. До них належить насамперед теорія демократії з її концепціями і принципами та їх практичною реалізацією. Особливе місце в арсеналі теоретичних засобів впливу суспільства на державу посідають теорії правової держави і громадянського суспільства.

Термін «правова держава» на перший погляд видається тавтологічним, оскільки будь-яка держава може вважатися правовою з огляду на наявність у ній законів, певної системи права. Однак у зазначеному контексті термін «правова» має дещо інше значення, ніж «законна». Це значення яке ґрунтується на тому, що не все законне є правовим і не всяка держава з наявною у ній системою законів є правовою.

Сенс ідеї правової держави, яка лежить в основі відповідної теорії, полягає в тому, щоб зв'язати політичну владу, державу правом, підпорядкувати її дії закону. Пошуки принципів, форм і механізмів для встановлення належних взаємозалежностей та узгодженої взаємодії державної влади і права розпочалися ще в глибоку давнину.

Ідея необхідності дотримання законів у державному управлінні знайшла свій усебічний розвиток, зокрема, у Стародавньому Китаї у вченні, яке дістало назву «легізм» (від лат. *legis* — закон). Найвідоміший теоретик легізму *Шан Ян* доводив, що організація державного управління має ґрунтуватися на основі єдиних, чітко визначених законів, що спираються на суворі покарання. Закони, а не особисті бажання, не свавілля правителів повинні лежати в основі державного управління. Легісти вважали, що взаємовідносини між державною владою і населенням є за своєю природою антагоністичними, і тримати маси в покорі можна лише за допомогою жорстоких законів.

Принципово інакше розуміли роль закону в державному управлінні античні філософи. Так, *Сократ* прагнув обґрунтувати раціональну, розумну природу моральних, політичних і правових явищ, вважаючи розумне, справедливе і законне тотожним. Він наголошував, що збіг законного і справедливого є бажаним, розумним

станом речей, а не повсюдною реальністю. Для такого збігу потрібно неухильно дотримуватися законів. Непорушність законів, підпорядкування всіх, у тому числі правителів, законам є основою нормального функціонування держави, її благополуччя.

Особливе місце закону відводив у своїй концепції ідеальної держави *Платон*. Його ідеальна держава — це справедливе, засноване на законах, правління кращих.

Велику увагу розмежуванню законних (правильних) і незаконних (неправильних) форм правління приділяв *Арістотель*. Він, зокрема, зазначав, що там, де відсутня влада закону, немає і державного ладу. Закон має панувати над усім.

В епоху середньовіччя ідея верховенства права як регулятора суспільних відносин обґрунтовувалася тезою про божественне походження норм закону. Ідеї необхідності підпорядкування державної влади божественним законам обстоювали, зокрема, *Аврелій Августин* і *Фома Аквінський*. Справедливим вони вважали закон, що існує в силу волі Божої. Перед законом усі мають бути рівними як «раби Божі».

Однак у вирішенні проблеми законності державного правління мислителі Стародавнього світу, як і середньовіччя, не розрізняли суспільство й державу, не порушували питання про відносини між ними, про джерела права і якість самих законів, їх відповідність вимогам гуманізму і справедливості.

Новий етап у розвитку ідеї правової держави започаткували мислителі Нового часу — Г. Гроцій, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, які були виразниками інтересів буржуазії. У боротьбі проти абсолютної монархії, дворянства і церкви ідеологи буржуазії прагнули відокремити питання політики, держави і права від релігії. З цією метою вони зверталися до ідей природного права й договірного походження держави.

Згідно з теорією природного права держава і право створені не Богом, а суспільним договором людей відповідно до законів людського розуму. Вимоги людського розуму випливають з природи людей і складають **«природне право»**, до якого належать передусім право на життя, свободу і володіння власністю, які не можуть бути відчужені ні на чю користь. Приписам природного права повинно відповідати **«позитивне право»** — закони, встановлені державою.

У політичних поглядах *Дж. Локка* були закладені основи теорії правової держави. До таких основ слід віднести насамперед твердження про те, що державне правління повинно не лише ґрунтуватися на законі, а й обмежуватись ним, закон є обов'язковим для всіх. Межею державної влади виступають природні права людини, на які держава не може зазіхати. Для забезпечення законності необхідні поділ влади та збалансованість повноважень кожної з її гілок. Принципово важливим для теорії правової держави є сформульоване Дж. Локком твердження про те, що законом є не будь-який припис держави, а лише той її акт, який визнається громадянами, тобто є легітимним.

Вагомим внеском у розвиток теорії правової держави було трактування *Ш.-Л. Монтеск'є* співвідношення закону і свободи. Суть політичної свободи, на його думку, полягає в тому, щоб робити не те, що хочеш, а те, що дозволяють закони. Він вважав, що політична свобода можлива лише там, де немає можливості зловживання владою, а для цього в державі необхідно здійснити поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Принципово важливе значення для розвитку теорії правової держави мала творчість *І. Канта*. Як і багато інших мислителів того часу, він вважав, що держава прийшла на зміну природному станові, в якому не було ніякої гарантії законності.

Моральний борг, почуття поваги до природного права спонукають людей полишити цей стан і шляхом суспільного договору перейти до життя в громадянському суспільстві, державі. Суспільний договір укладають між собою морально розвинені люди, тому державі забороняється поводитися з ними як з істотами, що не знають морального закону і не можуть самі обрати правильну лінію поведінки. Зі свого боку народ повинен підпорядковуватися державі, встановленим нею законам.

Справжню свободу, вважав І. Кант, люди дістають лише в державі. Однак нерідко свобода переростає у свавілля. Сукупність умов, які обмежують свавілля одного стосовно інших, І. Кант називає правом. Здійснення права вимагає, щоб воно було загальнообов'язковим. Для цього потрібно наділити право силою примусу, що може зробити лише держава. Висунення та обґрунтування Кантом тверджень про те, що кожна людина є абсолютною і самодостатньою цінністю, що індивіди відмовляються від необмеженої і свавільної свободи природного стану на користь справжньої свободи у правовому стані, що призначення держави полягає в досконалому праві, максимальній відповідності державного устрою принципам права тощо, дають підстави вважати його одним із основних творців теорії правової держави.

Так поступово сформувалася теорія правової держави, сенс якої полягає в обґрунтуванні необхідності зв'язати державу правом, установити правові межі її могутності і тим самим захистити громадян від можливого свавілля з боку держави, не допустити виродження держави в тиранію.

Згідно з теорією правової держави закон мусить бути єдиним для всіх — і для держави, і для громадян — і мати правовий характер, тобто відповідати високим моральним вимогам. Державне правління, засноване на законах, може мати й деспотичний характер, якщо закони не відповідають вимогам моральності, гуманізму, демократизму та справедливості і спрямовані лише на захист державної влади.

2. Основні ознаки правової держави

Сам термін *«правова держава»* (Rechtsstaat) утвердився в німецькій юридичній літературі у першій третині XIX ст. і в подальшому набув значного поширення. На початку XX ст., особливо після революції в Росії, популярність ідеї правової держави різко зросла, що було зумовлено прагненням зняти напруження міжкласового протистояння та уникнути за допомогою соціального компромісу революцій і дезорганізації суспільного життя. Ідея правової держави, верховенства права виявилася однією з найпродуктивніших у розв'язанні суспільних суперечностей ненасильницьким шляхом, враховуючи інтереси всіх учасників політичного життя.

За своєю сутністю правова держава є такою державою, в якій панує право як синонім моральності, гуманізму, демократизму і справедливості.

Правова держава — це правова форма організації і діяльності публічно-політичної влади та її взаємовідносин з індивідами як суб'єктами права (визн. Нарсесянц)

Правова держава характеризується низкою ознак, які називаються також принципами, зокрема, належать:

- народний суверенітет;
- непорушність прав і свобод людини з боку держави;

- зв'язаність держави конституційним ладом; верховенство конституції стосовно інших законів і підзаконних актів;
- поділ влади та інститут відповідальності влади як організаційна основа правової держави;
- незалежність суду;
- пріоритет норм міжнародного права над нормами національного права.

Нерсесянц виокремлює три найважливіших ознаки правової держави: верховенство правового закону; реальність прав і свобод індивідів; організація і функціонування суверенної державної влади на основі принципу поділу влади.

Розглянемо ці ознаки детальніше. Перша з них передбачає розмежування права й закону. Найпоширенішим є визначення **права як системи встановлених або санкціонованих державою і спрямованих на регулювання суспільних відносин загальнообов'язкових норм, дотримання й виконання яких забезпечується шляхом переконання і державного примусу.**

Правові норми завжди вимагають визнання їх суспільством. Норми, які не враховують цього і не визнаються суспільством, не є правовими і приречені на недотримання, врешті-решт, на скасування.

Законами у широкому розумінні *є вся сукупність державно-владних настанов — законів, указів глави держави, постанов уряду, рішень органів конституційного контролю тощо* незалежно від того, сприймаються вони громадянами чи ні.

В ідеалі закон повинен бути виявом норм права. Але він пов'язаний з волею законодавця і може не відповідати суспільним відносинам, що об'єктивно склалися.

У правовій державі права і свободи особи закріплюються конституційно. За своєю сутністю конституція є системою обмежень державної влади шляхом проголошення й законодавчого забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Дуалізм у розумінні прав особи, тобто поділ їх на права людини і права громадянина, пов'язаний з розмежуванням громадянського суспільства і держави.

Права людини — це природні, невідчужувані права, що належать індивіду від народження як члену громадянського, тобто існуючого за межами держави як політичного інституту, суспільства.

Права громадянина пов'язані з фактом громадянства, належності особи до певної держави. На відміну від прав людини, які належать особі безпосередню, вони встановлюються за домовленістю між громадянами й державою. Головне призначення цих прав полягає в тому, щоб забезпечити участь особи в державно-політичному житті через надання їй відповідних юридичних можливостей.

Свободи — це демократичні політичні і правові норми, які визначають становище людини в державі, забезпечують громадянам держави реальну можливість безперешкодно користуватися матеріальними й духовними благами, всебічно задовольняти особисті та суспільні інтереси.

Конституційно-правова теорія не тільки розмежовує права і свободи людини та права і свободи громадянина, а й проводить відмінність між правами і свободами та здійснює їх класифікацію за різними ознаками.

Існують такі основні групи прав і свобод людини та громадянина: *громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні.*

Громадянські (особисті) права - закріплені юридично пріоритетні можливості людини користуватися невідчужуваними благами особистого життя й індивідуальної свободи. Серед них виділяються:

- право на життя;
- право на вільне пересування й вільний вибір місця проживання;
- право на свободу й особисту недоторканність;
- право на таємницю листування та інших видів кореспонденції, телефонних розмов;
- право на свободу думки і слова;
- право приватної власності; право на невтручання в особисте і сімейне життя;
- право на охорону сім'ї і материнства;
- право на свободу совісті і віросповідання та ін.

Політичні права і свободи визначають її правове становище в системі суспільно-політичних відносин, що виникають у процесі здійснення державної влади.

Носіями і суб'єктами цих прав є лише громадяни держави, а не всі особи, що проживають на її території. До них належать:

- право на свободу спілок та асоціацій;
- право на участь в державних справах (безпосередньо або через своїх представників);
- право обирати і бути обраним;
- право на свободу думки; право на вільний пошук, отримання й поширення інформації;
- свобода преси, радіо і телебачення; право на мирні збори та маніфестації;
- право на звернення.

Економічні, соціальні і культурні права покликані забезпечити людині належний життєвий рівень. Перелік таких прав міститься у *Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права* і визначає ту умовну позначку, нижче якої цивілізована держава не може опуститися.

Серед найважливіших економічних прав слід виділити:

- право на працю;
- право на вільний вибір роботи і роду занять;
- право на заробітну плату та гідні умови праці;
- право на відпочинок;
- право на страйк.

До **соціальних прав** відносять:

- право на соціальне забезпечення і соціальне страхування;
- право на шлюб;
- право на захист працюючих матерів і неповнолітніх;
- право на достатній життєвий рівень;
- право на забезпечення охорони здоров'я.

Культурні права гарантують людині доступ до благ культури, свободу художньої, наукової й творчої діяльності, участь у культурному житті та користування закладами культури.

Найважливішими з цих прав є:

- право на освіту;
- право користування результатами наукового прогресу і їх практичного застосування;
- захист моральних і матеріальних інтересів;
- свобода наукових досліджень і творчої діяльності.

Реальність прав громадян перебуває у прямій залежності від можливостей їхньої практичної реалізації, тобто від методів й механізмів захисту прав і свобод людини, що уособлюються юридичним терміном гарантії.

Ці гарантії залежать від рівня демократії, розвитку економіки і правової культури суспільства, ступеня незалежності судової влади та ін.

Гарантії поділяються на *конституційні, юридичні, морально-політичні, соціально-економічні.*

Конституційні гарантії забезпечені авторитетом і силою основного закону, в якому закріплені основні права і свободи. Тому важливим залишається відображення в тексті конституції найповнішого переліку прав і свобод, як шляху юридичного забезпечення їхнього захисту найвищим законом країни.

Юридичні гарантії дозволяють громадянинові вдатися до судового захисту щоразу, коли його права й свободи порушуються державними органами або ж іншими особами, або ж звертатися до суду з вимогою примусового забезпечення встановлених законом прав і свобод. Тобто, мова йде про здійснення суб'єктивного права захисту власних прав.

Морально-етичні гарантії полягають у значенні сили впливу громадської думки як важливого елемента демократичної політичної системи. Правлячі кола змушені рахуватися з громадською думкою, утримуватися від грубих форм обмежень прав і свобод людини.

Економічні чи соціальні гарантії полягають у реальній можливості користуватися суб'єктивними правами і свободами.

В цілому гарантії дають змогу зробити необхідний перехід від передбаченої законодавством можливості до реального здійснення захисту прав і свобод.

Забезпечення верховенства правового закону, прав і свобод людини і громадянина можливе лише за наявності важливої складової теорії і практики правової держави — поділу державної влади на законодавчу, виконавчу й судову з досконалим механізмом стримувань і противаг, який виключає монополізацію влади однією особою, органом або соціальною верствою і забезпечує відповідність усієї системи публічної влади вимогам права та їх послідовне дотримання.

Кожна з гілок влади повинна мати певне місце в системі державної влади і відповідно до своєї природи, характеру функцій і призначення вести державні справи специфічними засобами у притаманних їм формах і межах. У правовій державі особливо важливу роль у системі поділу влади відіграє судова її гілка. Суд — це орган захисту права від будь-яких порушень, у тому числі з боку держави.

Істотна частина повноважень судової влади полягає у здійсненні конституційно-правового контролю за нормативними актами законодавчої і виконавчої влади. Суд покликаний захищати право як від будь-яких конкретних протиправних дій, так і від усіх протиправних норм.

Побудова правової держави — це довготривалий і складний процес перетворень у всіх сферах суспільного життя. Конституційне проголошення держави правовою може бути лише початком цього процесу і саме по собі не означає наявності в країні правової держави.

Тема 6. Система органів державної влади в демократичному суспільстві

1. Призначення, структура і функції законодавчої влади

В сучасних демократичних суспільствах основоположним принципом державного ладу та здійснення державної влади є принцип розподілу її на три гілки: *законодавчу, виконавчу, судову* та розподілу повноважень в межах трьох гілок.

Демократична система державного правління асоціюється в першу чергу з діяльністю представницько-законодавчого органу влади - парламенту.

Парламент – (*франц. parlement, від parler — говорити*) **виборний і колегіальний вищий орган держави, що представляє інтереси громадян і діючи від їхнього іменні, ухвалює закони.**

Парламенти є виборними й колегіальними органами держави, які функціонують за умов демократичного правління. В унітарних державах парламенти формуються на загальнонаціональному рівні, у федераціях — також і на рівні їх суб'єктів.

Визначальними характеристиками парламентів є їхня структура, порядок формування та обсяг компетенції.

Основною ознакою структури парламентів багатьох країн є *двопалатність*, або *бікамералізм*. Історично сформувалися три основних причини бікамералізму. Другі, або верхні, палати вводились, по-перше, для представництва аристократії, по-друге, для стримування радикалізму нижніх палат, по-третє, для представництва на загальнодержавному рівні інтересів суб'єктів федерації у федеративних державах. На кінець 1996 р. двопалатні парламенти діяли у 18 з 22 федеративних держав і в 40 із 150 держав унітарних.

Найважливішими елементами структури палат парламентів є *парламентські фракції, керівні органи і комісії, або комітети.*

Парламентські фракції утворюються за ознакою належності депутатів до тієї чи іншої політичної партії, представленої у парламенті. Фракції звичайно формуються із членів однієї політичної партії, хоча в деяких країнах існує практика утворення спільних фракцій із представників кількох партій, що проводять єдину або близьку лінію в політиці. Утворення фракцій на непартійній основі зазвичай забороняється, хоча є й такі країни, де, крім партійних фракцій, у парламентах функціонують об'єднання депутатів за іншими ознаками - спільних професійних інтересів, регіональної належності тощо. Перехід депутатів з однієї партійної фракції в іншу унеможлиблюється за допомогою різних засобів як юридичних, так і політичних.

Важливим елементом внутрішньої структури палат парламентів є їхні *керівні органи,* які можуть бути одноособовими або колегіальними. В одних країнах керівництво палатами здійснюється одноособово їхніми головами. В англійських країнах одноособовий голова парламенту або нижньої палати називається «*спікером*» (*англ. speaker, від speak — говорити*). Основне завдання голови — організація функціонування парламенту і проведення його сесійних засідань. У більшості країн світу керівну роботу в палатах парламентів здійснюють виборні колегіальні органи — *президія, бюро, правління тощо.*

Крім постійних комісій, у парламентах створюються також спеціальні, слідчі та деякі інші комісії, які здебільшого діють на тимчасовій основі.

Порядок формування парламентів часто перебуває у прямій залежності від їхньої структури. Нижні палати парламентів так само, як і однопалатні парламенти, майже завжди формуються шляхом прямих виборів.

Загальнонаціональний представницький характер парламентів (нижніх палат) часто відбивається у їх назвах: «*національні збори*», «*народні збори*», «*державні збори*», «*палата представників*», «*палата громад*», «*палата депутатів*» тощо.

Верхні палати, які найчастіше мають назву «*сенат*», можуть формуватися шляхом прямих і непрямих виборів, призначення, а також комбінації цих способів. Причому чим далі процес формування верхніх палат віддалений від виборчого корпусу, тим менший обсяг їхньої компетенції.

До найважливіших ***функцій парламентів*** належать *законотворчість, прийняття бюджету і контроль за діяльністю органів виконавчої влади (уряду)*. Серед функцій парламенту також виокремлюють судову й зовнішньополітичну, які мають супутнє значення.

Основним завданням парламентів є прийняття законів. Теоретично лише парламент має суверенне право приймати закони. Проте в сучасних державах законотворча діяльність парламенту втратила суверенний характер. Частина законодавчих повноважень делегована уряду і главі держави. У країнах з парламентарними формами правління центром нормотворчості фактично є уряд, який через парламентську більшість визначає роботу парламенту.

Одним із найважливіших повноважень парламенту є контроль за діяльністю уряду. Сучасна практика знає такі основні методи парламентського контролю за діяльністю уряду:

1) *Постановка питання про довіру урядові*. Може бути ініційована як парламентом, так і урядом. Винесення вотуму недовіри уряду в цілому або окремому міністрові викликає їх відставку;

2) *Резолюція осуду*. Вноситься лише з ініціативи парламенту. Правові наслідки прийняття резолюції осуду такі самі, що й у разі винесення вотуму недовіри;

3) *Інтерпеляція* (від лат. *interpellate* — переривання промови, порушення) — це звернена до уряду чи окремого міністра вимога групи депутатів дати пояснення щодо проводжуваної ним внутрішньої або зовнішньої політики чи з якого-небудь конкретного питання. Може спричинити постановку питання про довіру урядові;

4) *Усні й письмові запити депутатів*. Використовуються ці методи, як правило, в країнах з парламентарними формами державного правління.

Практика законотворення представниками народу відповідає таким принципам сучасної демократії, як *суверенітет народу, поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, представницьке правління, верховенство закону*.

В демократичній державі саме закони, а не особиста воля можновладця чи постанова якоїсь партії мають найвищу обов'язкову силу.

За допомогою законів здійснюється керівництво життя суспільства, управління спільними справами та розв'язання існуючих проблем.

Державні закони - це правила і норми, які мають бути рівними для всіх без винятків, обов'язкові для всіх без винятку, обов'язковими для виконання, порушення яких обумовлюють з боку держави каральні санкції.

Важливою характеристикою демократичного законодавства є його стабільність - *суспільні правила і норми залишаються незмінними впродовж тривалого часу*.

Це гарантує усталеність державної влади як системи керівних інститутів (при змінюваності осіб при владі), збереження спокою і порядку в суспільстві в цілому.

За умов демократії проводяться чесні, конкурентні вибори, у яких нарівні зправлячою політичною силою змагаються опозиційні партії чи блоки. Вони

забезпечують формування законодавчого органу, який представляє всі організовані групи суспільства, що має гарантувати ухвалення правових законів в інтересах усього суспільства.

2. Виконавча влада в демократичному суспільстві

Виконавча гілка влади є найбільш видимою інституцією політичної системи суспільства, діяльність якої безпосередньо пов'язана з повсякденним життям громадян. Вона втілює в життя політичні рішення, прийняті законодавчим органом, а також сама ініціює та організовує їхнє ухвалення. Рівень ефективності виконавчої влади та міра контролю за нею з боку суспільства визначають ступінь його демократизму. Якщо дії влади йдуть у розріз із суспільними очікуваннями, а сама вона залишається поза впливами суспільства, то слід говорити про відособленість та розрив зв'язків між ними.

Структура та функції виконавчих органів влади, рівень і спосіб їх підпорядкування іншим гілкам влади залежить від форми державного правління. Формування й діяльність виконавчої влади можуть бути або самостійними й відокремленими від законодавчої влади (президентські республіки), або похідними від неї, відповідно підпорядкованими й підконтрольними.

Головним суб'єктом здійснення виконавчої влади в будь-якій країні вважається уряд.

Уряд - це колегіальний орган виконавчої влади держави, наділений загальною компетенцією зі здійснення керівництва державним управлінням.

Найпоширеніші назви урядів — «рада (кабінет) міністрів», «державна рада», «федеральна рада» тощо — відбивають їхній колегіальний характер.

Залежно від форми державного правління та обсягу повноважень парламенту щодо формування уряду розрізняються дві основні моделі формальної процедури створення уряду: *парламентська і позапарламентська*.

У країнах з парламентарними і змішаною республіканською формами правління застосовується **парламентський спосіб** - парламент безпосередньо здійснює ті чи інші відповідні процедури. Повноваження на формування уряду має та партія чи партійна коаліція, яка за результатами виборів отримала більшість місць у парламенті. Процедури формування уряду передбачають спільні дії парламенту і глави держави, хоча характер і послідовність їхніх дій бувають різними.

За політичним складом уряд може бути *однопартійним, коаліційним і безпартійним*.

Однопартійним уряд буває тоді, коли одна з політичних партій отримала в результаті виборів абсолютну більшість місць у парламенті чи його нижній палаті й може сформувати уряд.

Коаліційним уряд буває за умови, коли жодній із партій у результаті виборів не вдалося отримати в парламенті чи його нижній палаті абсолютної більшості місць, і формування уряду є результатом згоди між партіями про спільну урядову програму.

Безпартійний уряд створюється в тому разі, коли політичним партіям у парламенті не вдалося домовитися про створення коаліції, а розпустити парламент (нижню палату) небажано. Такий уряд включає фахівців, які можуть бути членами тієї чи іншої партії, але їхня партійна належність значення не має. Безпартійний уряд називається ще службовим, діловим або чиновницьким.

Можливе створення й уряду меншості який спирається на вибіркову підтримку неурядових партій у парламенті. Він може бути однопартійним чи коаліційним, але в будь-якому разі партії, які входять в уряд, більшості в парламенті не мають.

Позапарламентський спосіб формування урядів застосовується в президентських республіках, де уряд формується президентом.

Роль парламентів при цьому навіть юридично є незначною. Глава держави формує уряд, як правило, з представників своєї партії, хоча іноді в тих чи інших політичних цілях він включає в уряд окремих представників інших партій.

До складу уряду, крім його глави, звичайно входять *державні міністри, міністри, міністри без портфеля, державні (стате)-секретарі*.

Інститут глави уряду, якого в більшості країн називають прем'єр-міністром, тобто першим міністром (від франц. premier — перший), існує лише за парламентарних чи змішаних республіканських форм правління, оскільки в президентських республіках його функції виконує глава держави.

Повноваження глави уряду досить широкі. Він керує діяльністю уряду, відповідає за національну оборону, забезпечує виконання законів, призначає на військові й цивільні посади тощо.

У країнах зі змішаною республіканською формою правління роль центру урядової організації та діяльності розподіляється між главою уряду і президентом.

Назва «*державний міністр*» є досить невизначеною. В одних країнах ранг державного міністра вищий від звичайного, в інших — нижчий, у третіх — державними міністрами називаються всі члени уряду. В деяких країнах, крім міністра, для керівництва міністерством призначається *державний статс-секретар* (від нім. staat — держава), який або виконує функції заступника міністра, або відає певною ділянкою роботи всередині даного відомства. *Міністри без портфеля* не керують якими-небудь відомствами, але на засіданнях уряду мають право вирішального голосу. Іноді вони виконують окремі доручення прем'єр-міністра, координуючи роботу групи міністерств і відомств.

Структурними одиницями уряду є *міністерства*. У значній більшості країн структура й кількісний склад уряду жорстко не фіксуються. Вони визначаються кожного разу при створенні нового уряду або його реорганізації. Існує певний «класичний» перелік міністерств, які обов'язково входять до складу уряду. Це насамперед міністерства внутрішніх і закордонних справ, оборони, фінансів, юстиції.

Обсяг повноважень уряду значною мірою залежить від форми державного правління. Однак за будь-якої форми він виконує такі основні функції:

1) управління державним апаратом; 2) виконання законів; 3) нормовстановлююча діяльність; 4) складання і виконання бюджету; 5) здійснення зовнішньої політики.

Державна політика - це сукупність дій уряду та підпорядкованих йому установ, спрямованих на забезпечення функціонування і розвитку систем життєдіяльності суспільства, розв'язання соціальних проблем.

У демократичному суспільстві виконавча влада є підконтрольною суспільству. Основними методами нагляду і контролю за діяльністю органів виконавчої влади є: відомчий, бюджетний, парламентський, судовий, громадський та інший контроль.

3. Ознаки і функції судової влади в демократичній країні.

Судова влада як специфічна гілка державної влади в демократичних державах здійснює правосуддя уповноваженими органами (судами) шляхом розв'язання правових конфліктів та здійснення судового контролю.

Судова влада — незалежна влада, що охороняє право, виступає арбітром у спорі про право, відправляє правосуддя.

Дієвість та демократичність судової системи визначається такими факторами, як досконалість чинного законодавства, професіоналізм суддів, відповідальність працівників судових органів за забезпечення законності, сповідування ними демократичних принципів (недоторканості прав і свобод особи, рівності всіх перед законом, верховенства права), здатності бути незалежним у своїх судженнях та висновках.

З позицій реалізації права правосуддя і судова влада — поняття не тотожні.

Правосуддя — форма захисту права судовою владою, де рішення суду є акт правосуддя для захисту порушеного або заперечуваного права.

Ефективність діяльності судів має три складові: швидкість і оперативність вирішення спорів, обґрунтованість і законність рішень, забезпечення їх виконання.

Судова влада здійснюється одноособово суддею (при розгляді незначних правопорушень) або судовою колегією у формі судової процедури.

Межі дії судової влади обмежені нормами, що регламентують право на звернення до суду, а також принципами права

Свої функції суд покликаний здійснювати, керуючись лише законом, правом. Він не повинен залежати від суб'єктивного впливу законодавчої або представницької влади. Відповідно до Конституції України будь-яке втручання в діяльність судів і судових засідателів зі здійснення правосуддя є недопустимим і має наслідком передбачену законом відповідальність.

У країнах загального права (Англія, США, Канада, Австралія), де є визнаним судовий прецедент як головне джерело права, суди беруть участь у правотворчості. В Україні суд не може привласнювати собі функції законодавчої або виконавчої влади. Делегування своїх функцій судами, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається (ст. 124 Конституції України). Це не означає, що в Україні, як і в інших правових системах романо-германського типу, судовий прецедент не може бути допоміжним джерелом права

Роль судової влади полягає у стримуванні двох інших гілок влади в рамках права і конституційної законності шляхом здійснення конституційного нагляду і судового контролю за ними.

Юрисдикція судів поширюється на всі правові відносини, що виникають у державі.

Таким чином, **основні функції судової влади:**

- охоронна (охорона прав);
- функція правосуддя (захист, відновлення прав);
- контроль-наглядова (за іншими гілками влади).

Важливу роль в процесі розвитку системи судових органів відіграють основні засади (принципи) здійснення правосуддя, що закріплюються у відповідному законодавстві.

До **основних принципів судочинства в демократичній державі відносять:**

- законність, здійснення правосуддя тільки судом;
- незалежність судів і підпорядкування їхньої діяльності лише законові;

- здійснення правосуддя тільки на рівних правах громадян перед законом і судом;
- змагальність та рівноправність сторін, відкритий розгляд справ у судах;
- гласність судового процесу, забезпечення підозрюваному, звинуваченому, підсудному права на захист;
- презумпція не винуватості;
- державна мова судочинства, підтримання державного звинувачення в суді прокурором;
- забезпечення апеляційного та касаційного оскаржень рішення суду
- обов'язковість рішення суду.

Судова система покликана забезпечити повноту прав та свобод людини і громадянина, гарантованих Конституцією України. Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав і основних свобод людини 1950 р., визнала юрисдикцію Європейського суду з прав людини. Серед правових засобів захисту суб'єктивних прав і свобод людини, судовий захист є найефективнішим.

Залежно від характеру порушень захист може здійснюватися у порядку конституційного, цивільного, кримінального або адміністративного судочинства.

4. Місцеве самоврядування як форма демократії.

Народний суверенітет передбачає офіційне визнання народу носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі. Народ здійснює свою владу в державі як безпосередньо (проведення виборів чи референдуму), так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Місцеве самоврядування - це право територіальної громади - жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України (ст. 140 Конституції України).

Головне у самоврядуванні - це надати жителям сіл, селищ, міст можливість самостійно вирішувати питання місцевого значення. Адже ніхто краще, ніж жителі цих населених пунктів, не знає їхніх потреб, бажань, інтересів.

Місцеве самоврядування є сферою публічної діяльності, в якій може взяти участь кожний громадянин. Провідним принципом самоврядування є організаційне і функціональне відокремлення його органів від структур державної влади: взаємовідносини між ним регулюються лише законами. Воно є своєрідною ланкою між державою і громадянським суспільством.

Передача повноважень з центру на місця здійснюється шляхом *децентралізації*, тобто *перерозподілу на місцеві самоврядні структури гарантованих державою послуг та їх адаптації до потреб конкретного громадянина*.

При децентралізації відбувається правове відчуження повноважень держави як юридичної особи на користь іншої юридичної особи - місцевої влади.

До компетенції самоврядних територіальних органів належить практичне життєзабезпечення місцевих громад найширшим спектром робіт, умов і послуг.

Це: загальна безпека людей, надання медичних послуг, забезпечення можливостей отримання совіти, створення нових робочих місць, надання транспортних, торгових, побутових, комунальних та ін. послуг.

Система місцевого самоврядування традиційно складається з двох частин:

- 1) представницького органу, обраного населенням (рада, асамблея, зібрання тощо),

2) та виконавчого (мер, голова, бургомістр, функціонально організовані департаменти та відділи).

Історично склалися дві моделі місцевого самоврядування: англосаксонська і континентальна.

Англосаксонська передбачає діяльність муніципальної (місцевої) влади автономно, в межах компетенції, наданої законом або місцевими правовими нормами. Контроль за діяльністю місцевих органів здійснюють судові органи та центральні міністерства й відомства.

Континентальна модель базується на поєднанні принципів державного управління і місцевого самоврядування.

В Україні територіальна громада здійснює місцеве самоврядування безпосередньо та через органи місцевого самоврядування. Зокрема статтею 8 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. передбачені загальні збори громадян за місцем проживання, які є формою їх безпосередньої участі у вирішенні питань місцевого значення.

Відповідно до статті 10 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» представницькими органами місцевого самоврядування є сільські, селищні, міські ради, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, а також обласні та районні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, у межах повноважень, визначених Конституцією України та іншими законами, а також повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами.

Для поширення демократичної традиції існують різні форми залучення громадян до демократичних процедур. Це *референдуми, плебісцити, місцеві ініціативи, відкликання обраних посадовців, щорічні міські (сільські) збори.* Крім того, участь громадян у місцевих справах може забезпечуватися шляхом організації громадських обговорень, залучення до роботи в дорадчих, консультативних комітетах, тимчасових групах тощо.

Тема 7 Вибори як інститут демократії.

1. Поняття виборів і їх місце в демократичній державі.

Вибори є невід'ємним атрибутом демократичного суспільства, адже саме шляхом виборів у ньому відбувається відтворення і легітимація владних інститутів. Сучасна демократія може існувати тільки у вигляді представницької демократії. Представництво народу, що є джерелом політичної влади, здійснюється тільки завдяки виборам представників.

***Вибори** – це демократичний спосіб формування, періодичної чи позачергової зміни персонального складу органів державної влади або підтвердження повноважень на новий строк, процедура призначення посадових осіб через вільне волевиявлення дієздатних осіб шляхом голосування за кандидатів, висунутих відповідно до встановлених законом правил і процедур.*

Вибори відповідають ідеї республіканізму, згідно якої народові належить реальний мандат влади, який громадяни періодично вручають (делегують) обмеженому колу людей. Вони є найпоширенішим демократичним механізмом створення владних органів згідно політичної волі громадян (в рамках визначених правил у відповідності до типу виборчої системи). Вибори використовуються в різних демократичних організаціях: партіях, профспілках, добровільних асоціаціях, кооперативах, акціонерних суспільствах.

Вибори завжди пов'язані з голосуванням. Проте при всій близькості цих понять вони мають і істотні відмінності. Вибори звичайно розуміються як закріплений в конституції та інших законах відносно регулярний, періодичний процес обрання складу органів держави. Голосування ж не завжди пов'язано з виборами. Воно використовується і в різних формах прямої демократії: в референдумах, опитах, ухваленні колективних рішень на зборах тощо. ***Вибори*** - це не тільки істотна ознака, атрибут демократії, але і її необхідна умова.

- ***По-перше***, вибори є таким політичним інститутом, який дозволяє індивідам і соціальним групам сформулювати свої вимоги, відповідні їх реальним або уявним інтересам, а також забезпечити підтримку тим діям політичних лідерів, які відповідають інтересам більшості населення.
- ***По-друге***, голосування є одним з основних механізмів дозволу політичних конфліктів, оскільки на виборах продовжується мирна конкуренція інтересів різних груп суспільства.
- ***По-третьє***, вибори є надійним засобом легітимації політичного режиму, оскільки сприяють організації населення в політичні партії, клуби виборців і інші політичні організації, створені для відстоювання своїх інтересів. Кожна партія створює сіть організацій, «пронизливих» місцеві співтовариства, і тим самим допомагає усилити інтегруючий початок існуючого політичного режиму.
- ***По-четверте***, вибори є засобом політичної соціалізації, оскільки загальний виборче право, створення передвиборних асоціацій, використання засобів масової інформації для пропаганди передвиборних програм політичних партій і платформ кандидатів сприяють політичній освіті виборців і дають можливість індивідам активно втручатися в політичний процес.

Виділяють дві групи принципів демократичних виборів: *принципи виборчого права і принципи демократичної організації виборчого процесу*.

Принципи виборчого права визначають статус кожного громадянина і включають такі ознаки, як загальність, рівність, прямий характер, таємність голосування.

Всі громадяни, незалежно від статі, расової, національної, класової, професійної належності, рівня доходів, освіти, конфесії, політичних переконань, мають активне виборче право обирати і пасивне виборче право бути обраним.

Принципи демократичної організації виборів визначають базові, організаційні, в тому числі, й соціальні умови демократичності виборчого процесу.

Вони передбачають такі ознаки як:

свобода виборів (відсутність політичного, адміністративного, соціально-економічного, психологічного, інформаційного тиску на виборців, активістів, кандидатів і організаторів);

наявність альтернативних кандидатів;

періодичність і регулярність; рівність можливостей політичних партій і кандидатів.

В умовах сучасних демократій вибори - їх стрижньовий механізм, головна форма прояву суверенітету народу, його політичної ролі як джерела влади. Вони служать також найважливішим каналом уявлення в органах влади інтересів різних суспільних груп. Загальні вибори припускають право участі в них кожного громадянина. Для багато кого, а в деяких країнах і для більшості громадян вони є єдиною формою їх реальної участі в політиці. Вони дозволяють здійснювати найбільший вплив на владу: зберігати або змінити парламенти і уряди, забезпечувати їх відповідальність перед народом, змінювати політичний курс і т.д.

Сучасні демократії визначаються наявністю відкритих і чесних виборів та багатопартійністю. В розвинених демократичних державах політичні партії є виразниками тих чи інших групових інтересів, хоч вони спираються не на окрему групу, а на їх конгломерат. Партії акумулюють групові інтереси, узгоджують їх із загальносуспільними інтересами та в узагальненому вигляді підводять їх під свої партійні чи виборчі платформи.

Вибори та партії в демократичні традиції тісно пов'язані між собою. Політичні партії представляють певні політичні програми, намагаючись здобути підтримку найширших мас виборців і в такий спосіб пройти процес легітимації. Голосування виборців за перемогу «своєї» партії пов'язується із сподіваннями на загальне покращення становища в країні, або на врахування інтересів своєї групи в державній політиці разом з інтересами інших суспільних груп.

Однією з фундаментальних основ ліберальної демократії є те, що її прийняття чи неприйняття як способу політичного існування громадяни оцінюють саме через активну участь у виборах. Жодна сучасна демократія не може обійтися без представницьких чи законодавчих органів, які переважно формуються за участю політичних партій. Загальне виборче право, конкуруючі політичні партії і сформовані на виборній основі законодавчі органи є своєрідними індикаторами сучасної демократії. Наявність партійних систем та їх конфігурація мають великий вплив на дієвість та громадське сприйняття демократичного ладу.

Вибори символізують не лише виявлення думки населення, а й залучають маси до процесу управління державою. Вони є засобом політичної *соціалізації населення, забезпечують легітимність, законне обґрунтування політики*, яку проводять представники влади, що перемогла на виборах. Вибори відіграють у суспільстві роль

своєрідного регулятора, оскільки таким чином можна демократично змінювати владні структури.

Залежно від предмета обрання розрізняють вибори *президентські, парламентські і муніципальні*.

З огляду на причини їх проведення вибори можуть бути : *черговими, позачерговими, додатковими*.

2. Демократичний виборчий процес.

Політичні вибори – це не лише безпосереднє голосування, а й широкий комплекс заходів і процедур щодо формування керівних органів у державі.

Виборчий процес здійснюється по певних правових нормах, правилах, що містяться в конституції і виборчому законі. Головним регулятором виборів є виборча система.

Виборча система входить як складова частина в політичну систему, але і сама, як всяка система, підрозділяється на структурні компоненти, з яких як самих загальних виділяються два:

виборче право - теоретико-юридичний компонент;

виборча процедура (або виборчий процес) - компонент практично-організаційний.

Виборче право - це сукупність юридичних норм, регулюючих участь громадян у виборах, організацію і проведення останніх, взаємостосунки між виборцями і виборними органами або посадовцями, а також порядок відгуку вибраних представників, що не виправдали довір'я виборців.

Виборча процедура - це заходи держави щодо організації і проведення виборів, «виборчий закон у дії».

Виборча процедура регулює і регламентує виборчу кампанію.

Виборча процедура включає:

- призначення виборів та визначення дати їх проведення;
- визначення меж виборчих округів і виборчих дільниць;
- утворення виборчих комісій;
- складання списків виборців;
- висування та реєстрація кандидатів;
- проведення передвиборчої агітації;
- голосування, підрахування голосів;
- певну фінансову підтримку виборів;
- право охорону в ході їх проведення;
- оприлюднення результатів голосування;
- проведення в разі необхідності повторного голосування чи повторних виборів.

Більшість країн сучасного світу проголосила в своїх конституціях або спеціальних виборчих законах право громадян на загальні і рівні вибори при таємному голосуванні.

Загальність виборів припускає право всіх дієздатних громадян, що досягли встановленого законом віку, брати участь у виборах. Під цим правом тут розуміється як активне виборче право, так і пасивне.

Вибори вважаються рівними, якщо забезпечена єдина норма представництва - число виборців, що представляються одним кандидатом на виборне місце.

Різниця між прямими і непрямими (багатоступеневими) виборами полягає в тому, що в першому випадку виборці безпосередньо голосують за кандидатів на

посаду, що заміщається, тоді як в другому - за осіб, яким відводиться роль вибірників. Загальновідомо, що така система практикується при виборах президента США. Президент може бути вибраний також парламентом (Ізраїль, Греція, Ліван) або змішаною колегією вибірників, в яку входять як депутати парламенту, так і депутати виборних органів областей або суб'єктів федерацій (Індія, Італія, ФРН).

Специфічною формою виборчої активності громадян є *референдум* (від лат. referendum – те, що повинне бути повідомлено), званий іноді при рішенні територіальних суперечок - *плебісцитом* (від лат. plebs – простий народ і scitum – рішення, ухвала).

Референдум - це всенародне голосування, об'єктом якого є яке-небудь важливе державне питання, по якому необхідно з'ясувати думку всього населення країни.

На загальнонаціональний референдум глава держави або парламент виносять такі, наприклад, питання, як ухвалення конституції, зміна форми державного пристрою або форми правління, ухвалення нових або відміна діючих законів, вступ країни до міжнародних організацій і т.д.

Слід зазначити, що референдум може принести демократії як користь, так і шкоду: з одного боку, він здатний (а в ідеалі – покликаний) якнайповніше виявити волю народу з насущного питання, а з іншою - організатори референдуму можуть зробити його предметом псевдо проблеми, з тим, щоб відвернути увагу народу від дійсно насущних проблем. Трапляється і так, що воля народу, виражена на референдумі, зневажається владоімущими.

Як вже мовилося, виборча процедура складає практико-організаційну частину виборчої системи. Виборча процедура - це заходи держави щодо організації і проведення виборів.

Виборча кампанія - це дії безпосередніх учасників виборів, що змагаються на виборах сторін (партій, різних суспільних організацій, самих кандидатів).

Виборча (передвиборна) кампанія офіційно починається з дня проголошення акту про призначення виборів (звичайно це прерогатива держави) і триває до дати виборів. Фактично ж вона робить свої перші кроки задовго до офіційного старту, як тільки стає відомий про намір провести вибори.

Основні елементи виборчої кампанії:

- аналіз політичної кон'юнктури і «виборчого ринку», визначення слабих і сильних місць кандидата і його суперників, вироблення стратегії кампанії;
- складання графіка кампанії;
- підготовка програми (передвиборної платформи);
- створення структури управління кампанією (формування команди кандидата);
- формування бюджету кампанії;
- розробка тактики кампанії, підготовка пропагандистського забезпечення кампанії, визначення методів роботи з виборцями і ЗМІ.

Виборча кампанія завершується підрахунком голосів, визначенням і оголошенням підсумків виборів.

3. Виборча система: поняття, основні типи.

Як вже згадувалось вище що головним регулятором виборів є виборча система.

Виборча система - це впорядкована сукупність норм, правил і прийомів, що визначають шляхи, форми і методи утворення представницьких і інших виборних органів державної влади.

Сучасні демократії застосовують найрізноманітніші виборчі системи (сьогодні налічується близько 350 їх різновидів) і кожна із них має певні переваги та недоліки.

Основними типами виборчих систем є:

- система абсолютної більшості або ж **мажоритарна**; її різновидом є система *відносної більшості або плюральна*;

- система пропорційного представництва (**пропорційна**); її різновидом є *пропорційна система з преференціями*;

- змішана (**мажоритарно-пропорційна**) система.

Мажоритарна виборча система передбачає, що перемагає той кандидат, котрий набрав встановлену законом більшість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні. Залежно від того, яким чином встановлюється ця більшість, розрізняють мажоритарну систему *абсолютної відносної більшості (плюральну)*. При застосуванні мажоритарної виборчої системи обраним вважається той кандидат, який отримав понад 50% голосів виборців, а при застосуванні *мажоритарної системи відносної більшості* – той, хто випередив за кількістю голосів усіх своїх суперників. Мажоритарна система абсолютної більшості застосовується у Франції, а мажоритарна система відносної більшості – у Канаді, Великобританії. Загалом ця най найдавніша виборча система застосовується у 76 країнах світу.

Пропорційна виборча система передбачає проведення виборів за партійними списками і розподіл мандатів між партіями та виборчими блоками партій пропорційно до кількості голосів набраних ними. На відміну від мажоритарної виборчої системи при застосуванні пропорційної системи виборець насамперед голосує не за конкретну особу, а за певну партію чи блок партій, яка виставляє свій список кандидатів.

Історично пропорційна виборча система з'явилась пізніше від мажоритарної, на початку ХХ ст., і сьогодні застосовується майже у 50 країнах світу. Вона впроваджувалась під гаслами справедливості, політичної рівності та поваги до прав меншості, і часто пов'язується з ідеєю адекватного представництва всіх провідних політичних сил.

Вважається, що ця виборча система є справедливішою за інші, бо дозволяє врахувати інтереси різноманітних суспільних груп, національних меншин, сприяє представництву різних політичних сил у парламенті. У той же час надмірна розпорошеність мандатів між різними, інколи дрібними партіями, призводила до неможливості формувати більшість у парламенті і утворити уряд, а тому у більшості країн, що застосовують пропорційну систему, введений своєрідний бар'єр, тобто мінімальний відсоток голосів виборців, який має отримати список партії, щоб кандидати від неї могли отримати депутатські мандати.

Пропорційна система сприяє зростанню політичного представництва, зростанню політичної активності та політичної соціалізації, знижуючи тим самим відчуженість громадян від участі у політичному процесі. Існує кілька різновидів пропорційної виборчої системи:

Види пропорційної виборчої системи:

- 1) із жорсткими списками;
- 2) із преференціями;
- 3) із напівжорсткими списками.

Пропорційна виборча система із жорсткими списками означає, що виборець голосує за список партії, яку він обирає, в цілому. Зазвичай у виборчому бюлетені зазначені лише назва партії, її символіка (емблема), керівник партії та найближчі його

партійні соратники, які представляють "обличчя партії". Пропорційна виборча система із жорсткими списками до 2010 року діяла на виборах до Верховної Ради АРК, районних та обласних рад. Такий вид пропорційної виборчої системи застосовується в Росії, Ізраїлі, Португалії, Іспанії та інших державах.

Пропорційна виборча система із жорсткими списками має як позитивні, так і негативні сторони.

Переваги цієї виборчої системи полягають у тому, що:

- 1) при голосуванні виборець обирає відповідну політичну програму, яка продукується тією чи іншою політичною партією;
- 2) підрахунок голосів виборців здійснюється за найпростішою формулою;
- 3) вона має достатньо високу результативність, тому, порівняно з іншими виборчими системами, є недорогою.

Недоліки пропорційної виборчої системи и жорсткими списками:

1) обмежує волевиявлення виборців, оскільки не залишає жодного права виборцю вплинути на іменний перелік кандидатів, і виборець, який віддає свій голос на користь певної політичної партії, підтримує і того кандидата у партійному списку, який йому не до вподоби;

2) до парламенту, місцевих рад потрапляють маловідомі, непопулярні і некомпетентні у питаннях державного управління політики.

Отже, пропорційна виборча система із жорсткими списками має ряд недоліків і за своїм змістом є імперативною, оскільки ставить виборця перед фактом сформованого списку кандидатів, тому не дає електорату можливості вплинути на іменний перелік партійців у списку.

Пропорційна виборча система з преференціями є значно демократичнішою, ніж з жорсткими списками, оскільки виборцю надається право при голосуванні за ту чи іншу партію робити відмітки у партійному списку проти прізвища того кандидата, якому він найбільше довіряє, а тому віддає за нього свій голос. До представницького органу потрапляє той кандидат, котрий набрав більше преференцій. За умови набрання однакової кількості двома кандидатами перевага віддається тому члену партії, прізвище якого зазначено вище у партійному списку. Така система представлена у Бельгії та Фінляндії.

Позитивним моментом пропорційної виборчої системи з преференціями є додаткові можливості виборця, зумовлені персоніфікацією свого волевиявлення щодо того чи іншого кандидата, проте недолік цієї системи вбачається в орієнтації виборця не на виборчу програму та цілі обраної ним партії, а на знакових для нього представників цієї партії.

Пропорційна виборча система з напівжорсткими списками надає право виборцю не лише голосувати за партію, а й вписати в бюлетень нове прізвище представника цієї політичної сили.

Система з напівжорсткими списками має як позитивні (розширення сфери волевиявлення виборців, реальний вплив на формування якісного складу парламенту), так і негативні ознаки (складний підрахунок голосів, виборець повинен орієнтуватися в тому, хто є членом тієї чи іншої політичної партії) тощо.

Змішана виборча система - це поєднання пропорційної та мажоритарної виборчих систем. Існування цієї системи опосередковано недосконалістю жодної із вищезазначених виборчих систем.

Сьогодні більш ніж як у двадцяти країнах світу застосовується змішана виборча система. Використання такої виборчої системи є показником того, що у державі

відбувається пошук та становлення нових виборчих систем. Відомі кілька підвидів змішаної виборчої системи. В одних випадках пріоритетною є мажоритарна система виборів, у других - пропорційна, у третіх - вони врівноважені, в четвертих - для виборів різних органів державної влади використовуються різні види системи.

Правовою основою застосування змішаної виборчої системи в Україні на сьогодні є Закони України "Про вибори народних депутатів України" від 17 листопада 2011 року, "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів" від 10 липня 2010 року. Так, у положеннях ст. 2 останнього Закону зазначено, що вибори депутатів Верховної Ради АРК, обласних, районних, міських, районних у містах рад проводяться за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою, за якою:

1) половина від кількості депутатів (загального складу) відповідної ради обирається за виборчими списками кандидатів у депутати від місцевих організацій політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігаються з межами відповідно АРК, області, району, міста, району в місті;

2) половина від кількості депутатів (загального складу) певної ради обирається за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділяється територія відповідно АРК, області, району, міста району в місті.

Вибори народних депутатів України здійснюються на засадах змішаної (пропорційно-мажоритарної) системи. Виборчий бар'єр для політичних партій в Україні становить 5% (раніше - 4%, 3%) голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Тема 8. Громадянське суспільство як умова свободи і демократії

1. Розвиток концепції громадянського суспільства та еволюція уявлень про нього.

Категорія «громадянське суспільство» є історичним феноменом, що виник на конкретному етапі розвитку людського суспільства в західній цивілізації. Говорити про громадянське суспільство можна лише з моменту появи громадянина як самостійного індивіда, що усвідомлює себе повноправним членом суспільства, наділеним правами і свободами і водночас моральною та іншою відповідальністю за свої дії.

Громадянське суспільство відрізняється від взагалі людського певними якісними відмінностями. Для суспільства є властивою спільна життєдіяльність людей, тоді як для громадянського суспільства визначальною є така система зв'язків і інтересів, яка забезпечує вільну реалізацію кожною людиною її природних прав: на життя та гідне існування, на родину, на свободу будь-якої діяльності, яка не заважає іншим, на власність, рівність перед законом тощо.

Тобто громадянське суспільство означає стан упорядкування суспільства в інтересах кожної людини. Звідси випливає і саме поняття «громадянин» – не просто людина або індивід, особистість, а суб'єкт власних прав, своїх законних повноважень, які встановлюються всім суспільством.

Генезис ідеї громадянського суспільства коріниться в об'єктивно існуючій потребі індивідуальної свободи, самоцінності кожної окремої особи. Поняття «громадянське суспільство» сягає своїм корінням в ідеї поліса Арістотеля (громадянське суспільство), *societas civilis* Цицерона та ідеї природного права. Вперше термін «громадянське суспільство» було використано в XVI ст. у коментарі до «Політики» Арістотеля. Громадянське суспільство і держава представляли собою по суті взаємозамінні терміни. Дослідники політичних теорій Стародавньої Греції визнавали, що у цих мислителів політичне (або *politike*) обіймало всі важливі сфери життя суспільства: сім'ю, релігію, освіту, художню культуру, мистецтво тощо. *Politike* означало бути громадянином і передбачало жити і діяти за законами та не завдавати шкоди іншим громадянам.

Мислителі Давнього Риму зробили свій внесок щодо розробки сутності прав і обов'язків громадянина. Ним вважали вільну людину, яка мала бути підданам Римської імперії та неодмінно мешканцем Італійського півострова. Його обов'язки були досить широкими: служба в армії, участь у народних зборах, політична діяльність. Окрім певних прав, громадянин Риму мав привілеї, які полягали в тому, що його не могли розіп'яти на хресті.

Певний історичний час майже не було зафіксовано нових концепцій громадянського суспільства. Згодом видатний англійський теоретик Томас Гоббс (1588-1679) заклав основу сучасних демократичних теорій, що вимагають захисту громадянських прав силою закону. У своїх творах «Філософські елементи вчення про громадянина» (1642) та «Левіафан» (1651) він виклав нову концепцію громадянського суспільства. Гоббс відстоює права особи і наголошує на безпеці кожного громадянина і його рівності перед законом. Громадянське суспільство, на його думку, виникає внаслідок переходу від натурального стану первісних, некерованих пристрастей, загальної ворожнечі та страху смерті до впорядкованого культурного суспільства, громадяни якого завдяки державній владі, спокою і порядку, що супроводять її, керуються певною дисципліною. Головне, що за цих умов докорінним чином

змінюється сама людина, вона перетворюється на громадянина вже не за ознакою підпорядкованості, а як розвинена, цілісна й активна особистість.

Подальшу розробку цієї проблеми можна знайти в дослідженнях французьких мислителів Ш.Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо. Ш.Монтеск'є у своїх творах, особливо в знаменитій праці «Про дух законів», стверджував, що суспільство лише тоді може успішно функціонувати та розвиватися, якщо в ньому панують республіканські закони. Ось чому він палко обстоював ідеї парламентаризму, законності, сформулював концепцію правової держави з поділом влади на законодавчу, виконавчу, судову. На його думку, у справжній державі «шануватимуть людей не за їхні зовнішні таланти та властивості, а за їхні справжні якості».

Ж.- Ж. Руссо пропагував ідею суверенності волі народу. Виходячи із засади, що джерелом влади може бути тільки народ, він протиставляв теорії розподілу влади свою систему постійно діючого в державі плебісциту для вирішення суспільно - політичних проблем. Для французького політичного мислителя терміни «громадянське суспільство» й «держава» також були синонімами. Головною ознакою громадянського суспільства, на його думку, є участь кожного громадянина в державних справах та безумовне повновладдя народу. Руссо визнавав «дійсним лише один акт суспільного договору, а саме - створення народу і суспільства (у формі демократичної держави) як єдиного й абсолютного джерела та суверена загальної волі (верховної політичної влади)».

Поняття «громадянське суспільство» і «держава» вперше чітко відокремив відомий німецький філософ Г.Гегель. Він дійшов висновку, що соціальне життя, яке властиве громадянському суспільству, принципово відрізняється від світу сім'ї і від публічного життя держави. «Громадянське суспільство, - зазначав Гегель, - є диференціація, яка постає поміж сім'єю та державою, хоча розвиток громадянського суспільства починається пізніше ніж розвиток держави». У сферу функціонування громадянського суспільства німецький мислитель включав ринкову економіку, соціальні класи, корпорації, інститути, що призначалися для забезпечення життєдіяльності суспільства. На думку Г.Гегеля, громадянське суспільство включає комплекс приватних осіб, класів, груп, інститутів, відносини яких регламентуються цивільним правом і діяльність котрих безпосередньо не залежить від дій держави. Поява громадянського суспільства, яке ґрунтується на системі приватної власності та всезагальній формальній рівності людей, стала можливою лише з утвердженням буржуазного суспільства.

Поняття громадянське суспільство використовує і К. Маркс. Під громадянським суспільством розуміється організація родини, станів і класів, відносини власності і розподілу, взагалі форми і засоби існування і функціонування суспільства, дійсного життя і діяльності людини. Маркс підкреслював його об'єктивний характер і економічну основу. На відміну від Гегеля, який основою розвитку вважав світовий дух, абсолютну ідею, а до громадянського суспільства ставився як до кінцевої форми духу, Маркс показує, що саме громадянське суспільство складає першооснову будівлі людського співжиття і життєдіяльність громадянського суспільства є головною рушійною силою історичного прогресу. Недостатньо чіткий термін «громадянське суспільство» Маркс замінює точними поняттями: економічна структура суспільства, економічний базис, спосіб виробництва тощо. Отже, громадянське суспільство, за Марксом, належить до сфери матеріальної, тоді як держава - елемент надбудови.

Визначні українські вчені М.Драгоманов, І.Франко, М.Грушевський, Б.Кістяківський, М. Шаповал присвятили свої твори теорії громадянського

суспільства. Але через ізольованість України, їхні напрацювання не зуміли радикально змінити провідні європейські концепції.

Отже, аналіз генезису ідеї громадянського суспільства засвідчує, що як теоретична конструкція, і як практична даність, громадянське суспільство є складним і багаторівневим явищем людської життєдіяльності. Воно виникло в результаті тривалого історичного розвитку і почало формуватися разом із розподілом суспільства на державні й недержавні сфери. В окремих країнах світу формування громадянського суспільства пов'язують з буржуазними революціями. Зокрема, у країнах Європи цей процес розпочався в XVI-XVII ст. Не менше двох століть тривало його становлення в Австрії, Англії, Голландії, Канаді, Норвегії, США, Франції, Швеції та ін. Це дало можливість констатувати, що в XX ст. у розвинених індустріальних країнах сформувався певний тип громадянського суспільства, якому властиві пріоритет приватної власності, наявність значного «середнього класу», високий рівень життя, велика кількість різноманітних громадсько-політичних організацій, які відстоюють інтереси різних соціальних груп, своєрідний соціально-психологічний і політичний менталітет тощо.

2. Сутність та структура громадянського суспільства.

Громадянське суспільство – це суспільство громадян із високим рівнем економічної, соціальної, політичної, культурної і моральної властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага.

Громадянське суспільство є базисом держави, ініціює в ній необхідні зміни. Держава в свою чергу захищає принципи самоврядування всіх недержавних організацій, які формують громадянське суспільство. Але якщо державі властиві різні форми правління (демократична, диктаторська, монархічна), то громадянське суспільство існує виключно за умов демократії. Високий рівень розвитку громадянського суспільства забезпечує демократичність держави. Нерозвиненість громадянського суспільства є однією з умов існування тоталітарного й авторитарного режимів.

Сутність громадянського суспільства полягає в забезпеченні законних прав людини, коли особистість має гарантію вільного вибору тих чи інших форм економічного і політичного буття, ідеології, світогляду, можливість вільно висловлювати і відстоювати свої погляди та інтереси.

Структура громадянського суспільства: сім'я, недержавні підприємства, акціонерні товариства, арендні колективи, кооперативи, асоціації, корпорації; громадські організації та рухи, органи самоврядування, недержавні засоби масової інформації; політичні партії, профспілки.

Умови функціонування громадянського суспільства:

1. Наявність у суспільстві розвиненої соціальної структури, що відбиває різні інтереси соціальної спільноти.

2. Фактичне володіння власністю кожним громадянином, особисте чи колективне право розпоряджатися нею на власний розсуд.

3. Достатньо високий рівень соціального, інтелектуального, психологічного розвитку членів суспільства, здатності до повної самодіяльності.

Економічну основу громадянського суспільства мають становити відносини ринкового характеру. Його формуванню передують становлення різноманітних форм власності з перевагою приватного капіталу. Регульована ринкова інфраструктура спричиняє ділову активність, заповзятливість людей, створює передумови плідної роботи. Наявність власності ж стає умовою свободи особистості в громадянському суспільстві. Але слід мати на увазі, що свобода без правових меж здатна зруйнувати саме громадянське суспільство.

У політичній сфері громадянське суспільство має забезпечувати усім своїм громадянам вільну участь у державних і громадських справах. Держава і громадяни, за наявності закону і рівності перед ним, мають певний загальний інтерес і реалізують його. Тобто створюється демократична правова держава, в якій ці інтереси реалізуються на основі міжнародно-визнаних норм. У такій державі виключається дискримінація за національно-етнічними, політичними, релігійними, статевіковими ознаками.

Забезпечується надійний законодавчий захист особистості й гідності громадянина, тобто: недоторканість його житла і майна, вільний вибір професії, визначення місця проживання, пересування по країні та за її межами, таємниця листування, телефонних розмов та інших видів сучасного спілкування, свобода слова, друку та інформації.

Реалізується вільне самовизначення людини в її світоглядних і духовних інтересах, а також всебічний захист громадянських прав з боку судових органів і громадських організацій.

Щодо соціальної та духовної сфер, то в них громадянське суспільство спирається на якнайширшу соціальну структуру, яка постійно змінюється й удосконалюється. У ній встановлюються відносини, пов'язані з індивідуальним вибором, політичними та культурними ціннісними орієнтаціями. Завдяки реалізації різнопланових інтересів забезпечується культурно-політичний плюралізм, важливий для нормального функціонування громадянського суспільства.

Громадянське суспільство набуває вигляду сукупності суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних, духовних), формальних, а також неформальних структур, які задовольняють спектр потреб і реалізують інтереси індивідів або їхніх груп, адекватних досягнутому рівню суспільного розвитку.

Чим вищою є організація громадянського суспільства, тим повніше виявляється його єдність, інтегративність, соборність, що упорядковує, підсилює різноманітні індивідуальні, групові, організаційні центри. Не кожен сукупність людей на певній території можна назвати громадянським суспільством, а лише таку, члени якої об'єднані спільними інтересами і між собою, і з деяким цілим, що може бути спільною метою або джерелом життєдіяльності цієї спільноти. Потенційна самоорганізація індивіда народжується в єдності, яка онтологічно передують автономії в соціальному бутті.

Як підкреслював С. Л. Франк, «Громадянське суспільство є своєрідним молекулярним суспільним зв'язком, що внутрішньо скріплює окремі елементи у вільне та пластичне гнучке ціле».

Отже, громадянському суспільству властиве органічне співіснування різноманітних соціальних сил, інститутів, організацій, зацікавлених груп, об'єднаних загальним потягом до спільного життя. Визнання самоцінності особи, її прав та свобод обумовлює і відповідальність особи перед суспільством.

Чим вищим є рівень розвиненості громадянського суспільства, тим більшою є міра свободи індивідуальності. Тільки за умови існування громадянського суспільства як органічної системи, що забезпечує творче самовираження людини, соціум стає більш відкритим, має змогу до конструктивного саморозвитку.

Громадянське суспільство – це своєрідний соціальний простір, в якому відкритість індивідів опосередкована їхньою взаємодією, умовами для самореалізації.

У процесі саморозвитку соціуму громадянське суспільство відіграє ще й своєрідну стабілізуючу роль. За визначенням І. Канта, «Людина прагне гармонії, але природа краще знає, що добре для роду людського: вона хоче дисгармонії». Це значною мірою вірно й для суспільства. Засобом розвитку соціальних сил природа обирає протистояння їх у суспільстві. І саме громадянські структури покликані визначити норми, що здатні блокувати руйнівні потенції боротьби різноманітних сил та направити її в позитивне, творче русло. Хаос у виді нескінченних протиріч ніколи не зміг би еволюціонувати у порядок, таким чином, забезпечуючи саморозвиток системи, якщо б ці протиріччя мали безвихідний та непримиримий характер.

Суспільство, що має громадянську організацію, має самостійно, незалежно від держави, власними засобами примушувати окремого індивіда виконувати загальноприйняті норми.

3. Проблеми розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні

Формування громадянського суспільства потребує розвитку механізму самоорганізації як кожної особистості, так і соціуму в цілому. Цю точку зору поділяють і сучасні українські науковці. В незалежній Україні формування громадянського суспільства є пріоритетним завданням. Воно продеклароване (за змістом, хоча самого цього терміна в ній не було вжито) в Декларації про державний суверенітет України. Створення громадянського суспільства передбачається в програмних документах ряду політичних партій. Ця позиція мала місце у проектах Конституції України, які подавалися до Конституційної комісії в перші роки після проголошення незалежності.

Проте надалі інтерес до цієї проблеми почав згасати, оскільки розпочалася запекла боротьба протилежних політичних сил за владу. Питання формування громадянського суспільства не дістали адекватного відображення у прийнятій в 1996 р. Конституції України.

Формування громадянського суспільства – наріжна проблема розвитку модернізаційних процесів. У сучасній науковій літературі зазначається, що громадянське суспільство є базисом прогресивного розвитку держави, ініціатором у ній раціональних змін. Держава в свою чергу захищає принципи самоврядування всіх недержавних організацій, які формують громадянське суспільство. Нерозвиненість громадянського суспільства є однією з причин існування тоталітарних й авторитарних режимів. На противагу цьому, високий рівень розвитку громадянського суспільства забезпечує демократичність держави.

Розвиток громадянського суспільства є свого роду індикатором практичного вирішення ряду соціально-політичних проблем, у тому числі реального забезпечення законних прав та інтересів людини. Зафіксовані в Конституції України права і свободи людини та громадянина цілком відповідають міжнародно-правовим стандартам. Але на практиці не всі декларовані права забезпечуються. І це значною

мірою зумовлено нерозвиненістю відповідних інститутів громадянського суспільства. В країні до цього часу немає дієвої й ефективної судової системи. В результаті багато справ, які стосуються захисту особистих прав і гідності громадян, вирішуються некваліфіковано, а розгляд деяких настільки затягується, що їхній захист втрачає будь-який сенс.

Вирішальною гарантією прав громадян виступає достатній розвиток матеріального і духовного виробництва, засобів культури, преси, громадських організацій. На жаль, на конституційно-правовому рівні ці питання до цього часу належним чином не врегульовані, в їх вирішенні виявилася явна диспропорція. У той час, як державні інститути мають певну матеріальну і політичну підтримку, основні інститути громадянського суспільства, в тому числі осередки виробництва, науки, культури, освіти, зазнають нелегкі часи.

Не являють інтересу до розбудови громадянського суспільства політичні партії, хоч їхнє призначення – бути посередниками між громадянським суспільством і державою, трансформувати в державну політику інтереси громадянського суспільства.

Стосунки між державою та громадянами розвиваються на ґрунті удаваного демократизму, який є наслідком несформованості стійких груп інтересів громадян, з одного боку, а з іншого – нездатністю або небажанням правлячої еліти створити нові «правила гри» в якості обов'язкових для усіх груп, включаючи і себе.

У сфері економічної політики реалізація ідеї індивідуальної свободи, необхідної для формування громадянських відносин, виявила антисоціальні, навіть кримінальні форми. Більшість населення не змогла включитися в активну економічну діяльність, втратила грошові вклади – все це не сприяло становленню зрілого громадянина з невід'ємними правами та обов'язками.

На шляху формування громадянського суспільства в Україні існують й інші перепони. Перш за все, стійкі стереотипи, система цінностей, сформована тоталітарним режимом, яка є несумісною з основами громадянського суспільства. В першу чергу психологічний дискомфорт визивають такі цінності, як приватна власність, нерівність доходів, конкуренція, ринок. Ствердження цих універсальних цінностей дуже ускладнюється помилками реформаторів, що призвели до різкого зубожіння народу.

Проблеми формування громадянського суспільства в Україні визначаються ще й слабкістю політичної позиції окремих індивідів. В українському суспільстві політичні позиції громадян залишаються нечіткими, обумовленими насамперед первинними (сімейними, родинними) зв'язками. Сторонні люди часто сприймаються як потенційні вороги. На такій психологічній основі не можна створити сучасного суспільства, яке потребує певного рівня довіри поміж громадянами. Можливість існування сучасних економічних, соціальних, і політичних організацій значною мірою залежить від надійності соціальних зв'язків між людьми. Дж. Коулмен називав цей феномен «соціальним капіталом», тобто потенціалом взаємної довіри та взаємопідтримки, що формується в міжособовому просторі. За роки тоталітарного минулого, коли держава заохочувала шпигування людей одне за одним, у громадян України сформувалася чітка установка на підозріле ставлення до інших людей. Після падіння комуністичного режиму, на жаль, влада тільки закріпила це почуття, можна сказати, перетворила його на стійке переконання.

Процес об'єднання громадян починається з формування консолідуючої ідеї. Консолідуючою ідеєю має стати ідея України як батьківщини всіх громадян, які

пов'язали свою долю з українською землею, причетні до створення тут суспільства, що відповідальне за продовження глибокої історичної традиції і зв'язок її із стратегією світового розвитку.

Історичний досвід українського державотворення є важливою засадою громадянського суспільства. Він дає змогу в сучасних умовах використати демократичний зміст попередніх законодавчих актів. ХХ століття стало провісником відродження української незалежної соборної держави. Протягом тривалого часу народ пройшов шлях усвідомлення необхідності відродження держави – через проголошення її у формі Української Народної Республіки (IV Універсал Центральної Ради), утворення формально незалежної УРСР, самостійної Карпатської України (1938 р.) до проголошення Акту державної незалежності України (24 серпня 1991 р.).

Громадянське суспільство може нормально розвиватися лише за умови збігу чи згоди між розумовою та управлінською елітами. Українська інтелігенція і досі не спромоглася виробити політично цінної консолідуючої ідеології, яку б сприймали всі верстви населення.

Владна еліта має ставити та реалізувати такі політичні цілі, які насамперед, не зашкодили б суспільству. Натомість сучасні політики діють за іншим принципом: «вербальний стимул – очікувана реакція населення». Це призводить до явища набутої безпорадності в особистій сфері, з одного боку, і стану структурного розпаду в сфері суспільного життя – з іншого. Для суспільства це означає суттєву загрозу, тому вирішення усього комплексу проблем, пов'язаних із становленням механізму саморозвитку соціуму, має стати першочерговим завданням українських науковців – теоретиків та практиків.